

74.00

Б 18

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

СОВЕТБЕК БАЙГАЗИЕВ

УЛУУ МАНАС БААТЫР—
УРПАКТАРДЫН
ПАТРИОТТУК ИДЕАЛЫ

Бишкек 2016

82 74700
Б 18

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Советбек Байгазиев

УЛУУ МАНАС БААТЫР – УРПАКТАРДЫН
ПАТРИОТТУК ИДЕАЛЫ

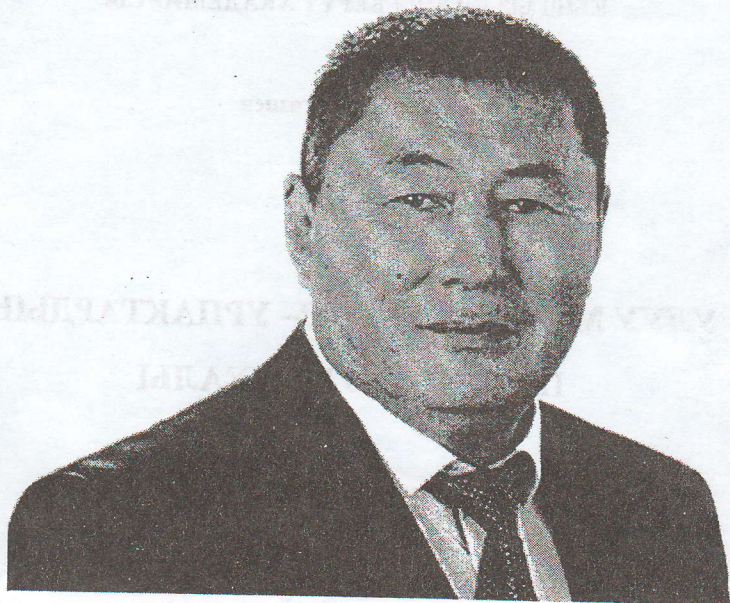
Окуу-тарбия куралы

2/312

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
ИЛИМИЙ
КИТЕПКАНА
ИНВ № 42706/5

Бишкек 2016

Улуу Манас атанын нарк-нускаларын жайылткан Жогорку Кеңештин депутатына ыраазычылык!

Жумгалдан чыккан кыргыздын мекенчил уулу, Жогорку Кеңештин депутаты, КСДП партиясынын өкүлү Абтандил Кулбараков элдин турмуштук көйгөйлөрүн чечүү, калайык-калкынын жеңилин жерден, оорун колдон алып, өйдөдө өбөк, ылдыйда желөк болгон гумандуулугу, күжүрмөндүүлүгү, жоомарттыгы менен айырмаланып, журтунун алкоосуна татып, ак батасын алып келген инсан. Элге жасаган башка жүздөгөн жакшылыктарын айтпаган күндө да, бир эле өз каражатынан 10 миллион сомго Кызарт айлына 25 орундуу төрөт үйүн салдырып бергени эмне деген айкөлдүк. Үстүбүздөгү жылдын январь айында Жумгал районунда депутат А.Кулбараковдун демөөрчүлүгү жана демилгеси менен Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 25 жылдыгына карата республикалык алкактагы хоккей мелдешин уюштурулуп өткөрүлдү.

Бул спорт дүйнөсү үчүн өзүнчө эле бир жаңылык болду. Абтандил мырза илимди, маданиятты, адабиятты колдоосун да улантып, Президент А.Атамбаев жарыялаган «Тарых жана маданият» жылында улуу «Манас» эпосунун руханий-адептик нарк-дөөлөттөрүн, мекенчилдик, патриоттук баалуулуктарын жайылтуу максатында, ушул «Улуу Манас баатыр-урпактардын патриоттук идеалы» аттуу китепти да өз демөөрчүлүгү, демилгеси менен чыгарып, таалим-тарбия муктаждыгы үчүн Теңир Тоо элине белек иретинде, Нарын областынын бардык мектептеринин жана айылдарынын китепканаларына акысыз таратып отурат. Бул китеп патриоттук тарбиянын куралы катары 2016-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан мектептерге сунушталган эле.

Биз идеалды чоочун жактардан издөөгө, башкалардын кумирлерин механикалык түрдө ээрчүүгө, бөлөк үлгүлөргө көзүбүздү жумуп алып сыйынууга тийиш эмеспиз. Өрнөк кыла турган, нравалык идеал катары, маяк катары тутуна турган ак жаркын улуу үлгүлөр өзүбүздүн улуттук коломтобузда жылдыздай жанып турат. Ошондой маяк - «Кулаалы жыйып куш кылган, куранды жыйып журт кылган», кыргыз элинин эркиндиги үчүн жанын курман чалган улуу Манас ата.

Терең ыраазылык билдирүү менен элдик депутат Абтандил мырзага өзүңүздү ар дайым Манас Ата колдоп жүрсүн демекпис.

С. Байгазиев

филология илимдеринин доктору, профессор, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, КРдин илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Ч.Айтматов атындагы мамлекеттик жаштар сыйлыгынын, эл аралык «Руханият» сыйлыгынын ээси, Кыргыз педагогика академиясынын, Манас академиясынын академиги, Нарын, Талас областтарынын ардактуу атуулу.

УДК 37.0

ББК 74.00

Б 18

Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуулар кеңеши

басмага сунуш кылган

Рецензенттер:

Муратов А. – педагогика илимдеринин доктору

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Б 18 Байгазиев Советбек.

Улуу Манас баатыр– урпактардын патриоттук идеалы

ISBN 978-9967-08-566-4

Профессор Советбек Байгазиевдин бул китеби Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлиги 2014-жылы бекиткен “Мектеп окуучуларын жана жаштарды тарбиялоо концепциясын” орто мектептерде ишке ашыруунун шарттарында окутуу жана таалим-тарбия иштерине, мугалимдерге, тарбиячыларга, класс жетекчилерге, “Адеп”, “Адабият” сабактарына, класстык сааттарга көмөкчү курал катары сунушталат. Автордун бул эмгегинде “Манас” эпосунан алынган кеңири мисалдардын негизинде айкөл Манас баатырдын Ата журтка, ак калпак кыргыз элине кылган улуу кызматы, патриоттук асылбаа сабактары, руханий, адептик-ыймандык ак жаркын өрнөктөрү ынанымдуу ачылып берилет.

Китеп ошондой эле, жогорку жана атайын орто окуу жайларынын окутуучуларына, студенттерине, ата-энелерге, билим берүү мекемелеринин жетекчилерине жана кызматкерлерине арналат.

Б 4303000000-15 УДК 37.0

ISBN 978-9967-08-566-4

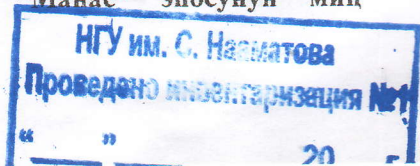
ББК 74.00

© Байгазиев С., 2016

КИРИШ СӨЗ

“Манас” - көлөмү жагынан гректердин атактуу “Илиадасы” менен “Одиссейинен” 20 эсеге, Индиянын даңктуу “Махабхаратасынан” эки жарым эсеге, “Шах-намеден” 5 эсеге чоң, жер жүзүнүн эң зор дастаны, дүйнөлүк эпостордун “Хан-Тенир тоосу” жана эң бийик “Эверести.” “Манас” кыргыз элинин кылымдарды, доорлорду карыткан, “Тоо бузулуп сай болгон, сай козголуп тоо болгон, аты калып өзү жок, ар канча деңиз жоголгон” узак тарыхынын өзүнчө бир поэтикалык улуу “аэропанорамасы” сыяктуу. Калктын өмүр-баянын ыр менен баян эткен кучак жеткис эпопея, ичине ааламды батырган поэзия храмы. Бул улуу көркөм казына бүтүндөй Азиянын географиясын, көз жеткис мейкиндерин, андагы түркүн этносторду, калайык-калктарды кучагына алуу менен бирге кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, аң-сезимин, тилин, дилин, жан дүйнөсүн, этнопсихологиясын, эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн каармандык, баатырдык күрөшүн, элдин жеңиштери менен трагедиясын, жакшылык күн, жаркын келечек үчүн каруусун казык, башын токмок кылган аракет-мээнетин өз ичине камтып турат. Бекеринен Чокан Валиханов эпосту кыргыз турмушунун “энциклопедиясы” деп атаган эмес.

“Манас” эпосуубуз дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана бөтөнчөлөнбөстөн, ошону менен бирге өзүнүн түбү терең дайрадай орошон мазмуну, обологон бийик ойлору, орчундуу идеялары, омоктуу философиялык нускалары, жалпы адамзаттык деңгээлдеги рухий-ыймандык дөөлөттөрү, гуманисттик кенчтери менен да өзгөчөлөнөт. Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу окуяларына шыкалып турса да, “Манас” акылмандыкка чулганган эпос. Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994-жылы 5-октябрда: “Манас” эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чыңдоого кошо турган салымын эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук “Манас” эпосунун миң

жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт”– деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. БУУнун Токтомунда “Манастын” мазмундук тереңдиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушундайча баса белгиленген.

Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. **“Кырк жерден келген кырк кашка, кыркынын жөнү кырк башка”**- делет “Манаста”. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» кытай атуулу Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ.

«Манастын» эң ыйык идея, дөөлөтү – Ата Журттун азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы философиясы («Алты сан аман турганда, ыйык кыргыз жеримди, душмандын буту баскыча, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жаткыча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн!» – Манас баатырдын антынан). «Манаста»

дагы эмне ыйык? Улут биримдиги, калайык журттун бекем баш кошкондугу, бөлүнбөстүгү - ыйык дөөлөт («Кулалы жыйып куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» - Манас, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп бөлөк элге кеп кетет» - Бакай, «Өлсөк бир чункурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» - Акбалта). «Манаста» эмне улук? Ата Журт үчүн, эл үчүн кара жанын карч урган, каруусун казык, башын токмок кылган мекенчилдик, керек болсо кайран жанды курман чалуу идеясы улук («Калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» - Манас). Мекендин, бир боор журттун көйгөйүн ойлоп толгонгон, Ата конуштун тагдыры деп асанкайгыланган атуулдук күжүрмөн рух, жалындаган жарандык

жигер-демилге улук («Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы» - Кошой). Элдин ар намысын ойлогон, өзүнүн беделин жерге түшүрбөгөн жигиттин, уулдун, эрдин намыскөйлүгү улук («Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн» - Манас, «Калкы тыргоот, манжууга кантип сурак беребиз, кол куушуруп, баш ийбей, койгулашып өлөбүз» - Акбалта. Элдин намысы деп сексендеги Кошойдун Жолой менен күрөшкө чыгышын эске түшүрөлү). «Манаста» мекендин чегин күн-түн күзөтүү, эл-жерин сак-сактап кайтаруу, мамлекеттүүлүктү коргоо жана чындоо идеясы ыйык («Артыкча башым барында, айлымды кантип берейин» - Акбалта. «Кыргыздын жерин жердөөнү, Алооке сага ким койду, атамдын жерин жердөөнү, ант ургур сага ким койду?» - Манас. «Элинди түгөл башкарып, өз алдыңча болгондо, кыр-кырда кыргыз элиңе, кызыккан жандар дагы бар, кысталактын баары бар, ошого моюн бербеске, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда» - Кошойдун Манаска кеңеши). «Манаста» бакубат жашоо үчүн күн тынымын билбеген, түн уйкусун көрбөгөн, ак эмгек, адал мээнет ыйык («Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу» - Акбалта. Бала Манастын койчу Ошпурдун колунда тарбияланышын эске салалы). Жетимиш түрлүү тил билүү өнөрү – дөөлөт (Жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген Ажыбайдын өнөрү). Ала-Тоого болгон ашып-ташкан сүйүү - кымбат кенч («Жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс кен экен» - Манас). Кылымдарды аралап, илгертен келаткан ата-баба салты ыйык («Көкөтөйдүн ашы» жана андагы элдик каада-салттар жана спорттук оюндар). Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан көрөгөчтүк, акылмандык улук (Бакай). Коллективисттик адеп-ахлак, жан дүйнөнүн рухий сулуулугу жана марттыгы, меймандостук, чынчылдык, мекенчилдик ж.б.у.с. адамдык асылзат нарк-насил улук (Каныкей, Чыйырды, Айчүрөк, Алманбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Манас).

Улуттун ички өзөгүн тепчип өткөн, ичтен чыңап, чыйралтып турган дал ушул өйдөкүдөй ыйык идея-абсолюттары, руханий тиректери бар болгондугу үчүн кыргыз калкы эзелтен бери карай эл болуп жашап, тарыхтын кыйын-кезең бороон-чапкындарына алдырбай сакталып, бүгүнкү күнгө аман-эсен жетип, эгемендүүлүккө

ээ болуп отурат. Ушул нарк-дөөлөттөрдүн бардыгын чогултуп туруп, биз МАНАС РУХУ дейбиз. Кылымдарды аралап “белес-белден бороондоп, беш удургуп” өтүп, Манас руху улутту аман-эсен сактаган. Кыскасы образдуу айтканда, өйдөтө саналган идеалык-рухий ыйык дөөлөттөр – кыргыз элинин жүрөгү. Улутубуздун көөдөнүндө ушул “жүрөк” дүкүлдөп согуп турганы үчүн, дагы бир жолу айталы, ак калпак калкыбыз тарыхтын боорон-бурганактарында буюгуп жоголуп кетпей, бүгүнкү күнгө жеткен жана мындан ары да журтубуз тарыхтын кыйын-кезең сыноолоруна ушул “жүрөк” менен туруштук бермек жана жеңмек. Ушул улуттук “жүрөктүн” нур-жарыгынын убайын өлкөбүздүн ичиндеги боордош калктар да көрмөк. Элибиздин социалдык-маданий “генетикасындагы” ушул ыйык нарктар, асыл рух дөөлөттөр билим берүү жана тарбия системабызга трансформацияланышы зарыл. Өзүнүн улуттук кыртышына таянбаган билим берүүнүн жана тарбиянын келечеги жок. Билим берүү, тарбия системасы аркылуу өйдөтөгү Манас нарктары бала бакчалардан тартып, жогору окуу жайларына чейинки окуу-тарбия программаларынын өзөк-тамырларына “кан” болуп коюлса, анда Кыргызстандын эгемендүү мамлекет катары келечегине бекем ишенүүгө болот. Бабаларыбыздын айланып келген «ат мамысы», тегеренип келген уюлу, тутунган тумары болуп келген МАНАС РУХУН бүгүн биз– улуу муундар, дагы айталы, тарыхый өтмө катыштыктын салтын улап, өсүп келе жаткан муундарыбыздын алдына чырак кылып жагып, маңдайына жылдыз кылып күйгүзүп кармап турушубуз керек. Эгерде биздин окуу жана тарбия системабыз образдуу айтканда, акыл-эсинде дүйнөлүк илим-билим, дүйнөлүк технология, экономикалык инновация орун алган, ал эми дилинде, жан-дүйнөсүндө болсо Манастын, Каныкейдин, Бакайдын, Кошойдун, Курманжан датканын, Исках Раззаковдун гуманисттик-патриоттук, адептик-ыймандык кенчтери отурган муундарды тарбиялап жетилтип турса, атуулдарыбыз өзүнүн бир боор кыртышына тамырын терең житирип турган дарак сындуу тарбияланган болсо, кеңири жалпылап кыска айтканда, эгер улуттук маданияттын түркүгү жергебизде бекем орнотулган болсо, анда калкыбыз массалык-маданияттын экспансиясына алдырбай, дүйнөлүк интеграциянын, глобалдашуунун ассимиляциялап жиберүүчү өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өзүнүн тарыхый менталитетин сактап, жалпы адамзат көчүнө татыктуу кошула алмак.

Манас

АЙКӨЛ МАНАСТЫН РУХАНИЙ, АДЕПТИК- БЫМАНДЫК ЖАНА ПАТРИОТТУК УЛУУ ӨРНӨКТӨРҮ – АТА ЖУРТУБУЗДУН АСЫЛ КЕНЧИ ЖАНА ТИРЕГИ

1. Манастын шердиги

Тарыхчы Белек Солтоноев өзүнүн “Кызыл кыргыз тарыхы” деген китебинде: “Кыргыз кандайды баатыр деген? Кыргызда баатыр алты даражага айрылат”- деп жазат. Ошол алты даражага бөлүнгөн баатырдыктын биринчи жана экинчи даражасын Б.Солтоноев мындайча мүнөздөйт:

“Биринчи. Октон-чоктон кайтпастан, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо миң киши болсо да жалтанбастан тоодон кулаган таштай чимирилип жалгыз качырып, күндүз, мейли түн болсун, тоо, аң-кемерди көзгө илбестен жоого тийип, жоону кайта-кайта аралап салышып, быт-чытын чыгарып качырат. Же өзү талкаланат. Мындай баатырларды “Адам шери” деп атаган. Мындай баатырлар кыргызда боло келген, биринчи баатыр ушул.

Экинчи. Жоодо жаралуу болуп калса да, маселен, колу сынса мойнуна тагып асып коюп, буту сынса канжыгасына байлап коюп урушкан. Жарага өтө чыдамдуу болуп көтөргөн, башынан аккан кан көзүн көрсөтпөй каптаса, шыпырып коюп, согуша берген. Суусап кетсе атынын терин жалап жүргөн. Мындай баатырды “Кара көк жал”

деген”. (Белек Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы, Бишкек, - 1993, Учкун, 182-бет.)

Байкасақ, Манас баатырдын тула-боюнда “Адам шери” - биринчи баатырдын жана “Кара көк жал” эрдин сапаттары биригип кеткен. Дубанда жок “тентек” чыгып, Манас өзүнүн жалтанбас көйкашкалыгын бала күнүндө эле далилдеген. Ал бала кезинде эле “адамда мындай жок болуп, күйүп турган чок болуп” чыккан. Булчундарындагы табият берген тубаса күч-кубаты “көбүрүп-жабырып”, кан тамырларында шакардай кайнаган, жан түпкүрүнөн удургуп буулуккан энергия чабалактатып, ээликтирип, бала Манас көп учурда өзүнө өзү ээ боло албай, “күр-шар” этип жарга урунуп, кайра артка окторулган жапайы толкунга окшойт.

Бала Манасты туткундоо үчүн “төбө чачы сүксөйгөн, жеп ийчүдөй үксөйгөн, жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар” кыргыздын жоосу алп Жолой, дөө-шаалары менен Алтайдагы кыргызга күтпөгөн жерден каптаган селдей кирип келет. Ошондо коркконунан сакал, чачы бириндеп, тула-бою дирилдеп, Жакып чал Манаска: «айтканына көнөлү, Алтайдан күткөн сан кара, баарын тартуу кылып берели» – дейт. Ошондо 12 жашка келип, өрт болуп күйүп турган жаш Манас атасы Жакыпка карап: “Кокуй, ата, не дейсиң, неге мынча маанай бас? жоого, намыс бергенче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды, олжого кантип берейин! Катүгүн, ата, не дейсин, айманбоз берчи минейин, капкайдан келген балбанды, мен кайра Бак-Бурчун айдап кирейин!”-деп кабыландай күркүрөп, заматта жоо-жарагын шайланып, каптап келген каардуу жоону ылаачын калың таанга тийгендей качырып, өлөр-тирилерине карабай, Белек Солтоноев жазгандай, “тоодон кулаган таштай чимирилип” тийип, Жолойдун колунун таш талканын чыгарып, өзүнүн “кара көк жал шер” экенин заматта далилдеп таштайт. Ал андан ары өмүр бою ушул шердигинен жазбайт.

Айтылуу “Чоң Казатта” Манастын жоо менен беттешкен учуруна дагы бир жолу көз салыңыз. Ажомун деп четте турбай, майданга жоокер катары кирип, учун ууга сугарган, бөрү тил мизин чыгарган, шамалга тийсе ырдаган, тийген жери ырбаган сыр найзасын сундуруп, шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мүрт кеткен ач албарс кылычын кындан сууруп, касиеттүү Аккелтесин «күр-р» эткизип атып, Манас кыргыздын калың колун баштап, ач айкырыкты салып, каптап келген каңгайдын колун тике качырып, жоого кызыл жалын болуп бүркүлөт. Ажонун арстандыгына

шыктанып, Манастын артынан «Манастап» ураан чакырып, “жаачылары жаа чоюп, аламандап ат коюп, мылтыктын үнү тарсылдап, доолдун үнү карсылдап, саадактын огу шаркылдап, кылычтын баары жаркылдап, асаба желек жалпылдап”, кыргыздын колу жер солкулдаткан чуу менен согушка кирет. Манастын өлөртилерине карабай, айкырып салган алааматына чыдабай жоонун колу кайра артына жапырылат.

Бир учурда амалданып, алдап жарашалы деп жатып, Коңурбай айбалта менен Манасты башка шилтеп жиберет. Манас башын бура бергенде айбалта мойнуна тийип, бир шилисин таарып кетет. Айкөл шер ээрге өбөктөп жыгылып, Аккуланын жалына кызыл ала кан чачырайт... Согуштун өртү кайрадан алоолонуп жанат. Уруш шамал үйлөгөн оттой дуулдап күч алат. Жогоруда тарыхчы Б.Солтоноев: “жоодо жаралуу болуп калса да, колу сынса мойнуна тагып асып коюп, буту сынса канжыгасына байлап коюп, башынан аккан кан көзүн көрсөтпөй каптаса, шыпырып коюп, согуша берген”- деп дааназалагандай, Манас шилисинен жаракат алып, Ак куланы окко учуруп, кыйын абалда турганына карабай, “көкүлүнө тумар тагылган, ок өтпөс жабуу жабылган” Тайбуурулду булкунтуп минип, асты жагынан ач арстандай сүрдөнүп, арт жагынан ажыдаардай түрдөнүп, айкырып чабуулга кайрадан кирет. Артынан Бакай баштаган кол «Манастап» ураан чакырып, ат коюп жөнөйт. Акырында шер Манас калмак, кытайды Бээжинге чейин сүрүп, өчөгүшкөн жоону уюганда дагы талкалап, Эсен хан менен Коңурбайдын аскерлеринин белин мертинтип, далайга чейин оңоло алгыс кылат.

Манас өзүнүн ушундай көк жал шердиги жана арстан чоролорунун эрдиги менен “Чоң Казатта” жана башка боштондук согуштарда чоң жеңиштерге ээ болгон. Манастын шердиги кыргыз элинин тагдырында, анын эркиндикке чыгышында чоң роль ойногон.

2. Манастын сыйынган улуу идеясы

Өзүнчө суроо туулат. Манастын ошол тубаса шердигин, кара көк жал баатырдыгын ич жактан азыктандырып, шыктандырып, ого бетер оттой жалбырттатып, алоолонтуп турган бир көмүскө күч барбы? Эрдик, шердик ким үчүн? Кайсыл ыйык нерсе үчүн? Манас не үчүн “тоодон кулаган таштай чимирилип”, өмүрүн тобокелге салат? Шердик шердик үчүнбү же шердиктин түпкүрүнө түйүлгөн сыр барбы?

Түз айталы, ооба, сыр бар, күч бар. Бирок жоопту тикелей айтуудан мурда мына мобуга көңүл буралы. Кытайлык Алооке хандын аскеринин күтүүсүз агрессиясына кабылып, тымтыракайы чыгып, туш-тушка чилче тараган, ар кай жерде андаалап кор турмуш өткөрүп, эл катары жок болуп кетүү коркунучу алдында турган бир боор кыргыз калкынын кайгылуу тарыхынын мисалында, тентиген бурут атыгып, душмандын көзүн карап, кейип-кепчип күн көргөн алтайлык кыргыздардын күнкор тагдырынын мисалында, ошол Алтайдагы ак элечек байбичелердин, ак калпак карыялардын тууган жер деп, “Кара өзөн кайда, бел кайда? Аталаш кыргыз эл кайда?” деп буркурап ыйлаган муң-зарынын мисалында, өзүнүн алтайдагы балалык ачуу тажырыйбасынын (“Тентип келген бурут, бул буруттун балдарын, чуркуратып курут” деген жергиликтүү калмак-манжуулардын кордогон сөздөрүн далай ирет уккан) мисалында, жаш Манас мына момундай жыйынтыкка келген: Ата конушуң, эли-журтуң жоонун, үстөмчүл кара күчтүн колунда болсо, булуттуу көктүн астындагы, муундуу чөптүн үстүндөгү өмүрүң кор, ичкениң ирим, жегениң желим. Этек-жеңинди жайылтпай, канат-куйругунду кыркып турушат. Дүмүрүң түбүнөн казылат, түркүгүң суурулат. Таманга басып жүн кылат, ачык күнүң түн кылат, койдой айдап кул кылат. Өз Ата журтуңда бутту кенен сунуп, атуул катары алчактап жашай албайсың. Эркин жериң болсо, эркин элиң болсо гана, өз тагдырыңа өзүң кожоюн болсоң гана сен бактылуу кишисиң, Ата конушундун эркесисиң.

Манас турмушту талдап келип, мына ушундай ынанымга, ишенимге бекиген. Анан мына ушундай ички терең ишенимден чыгып, ар жерде чачылып калган кыргыз калкынын башын кошуу, бириктирүү, душманга каршы аёосуз күрөш ачуу, Ата журтту боштондукка чыгаруу, элдин башын азат кылуу, кыргыз мамлекетин түзүү сыяктуу опол тоодой максаттарды, башкача айтканда, чачылганды жыйноону, үзүлгөндү улоону, жоголгон жокту табууну, «Кулаалы жыйып куш кылууну, куранды жыйнап журт кылууну» - кечиктирилгис практикалык милдет катары өз алдына айкүрүнөн койгон. Бул милдеттер анын атуулдук, адамдык ар намысынын, абийиринин иши болуп калган. Демек, Манастын шердигинин, эрдигинин түп жактан жандуу мүрөк суусундай азыктандырып турган күч - бул Манастын ичтен карманып, туу тутуп, сыйынган ыйык идеясы, бардыгынан жогору койгон эң бийик дөөлөтү. Ал ыйык идея - ак калпак калктын азаттыгынын, эркиндигинин, көз

каранды эместигинин идеясы, ата журттун боштондугунун, эгемендүүлүгүнүн, журт биримдигинин улуу идеясы. Манас ушундай улуу мекенчил идеяны өзөгүндө сары майдай сактап, жүрөгүнүн толтосунда алдейлеп, көк асабадай желбиретип төбөгө көтөрүп, ушундай улут идеясы үчүн каруусун казык, башын токмок кылып, кыйын кырдаалдарда жарадар жанын аябай, “тоодон кулаган таштай чимирилип”, өрт кечип күрөшкөн улуу патриот. “Калкым кыргыз, сен үчүн, курман болуп кетейин, найзалашып топ бузам, тагдыр жетсе окко учам” дейт Манас. Манастын кара көк жал шердиги Ала-Тоо мекендин, ак калпак журтун азаттыгы үчүн. Мындай бийик мүдөө үчүн ал кара башын курман чалууга даяр. Мына ошентип, шер Манастын эч нерседен кайра тартпаган, жалтанбаган ченде жок баатырдык жүрүм-турумун ич жактан мотор сындуу айлантып, түпкүрдөн күч-кубат берип турган нерсе – бул улуу патриоттун өйдөкүдөй АТА ЖУРТ боштондугунун философиясы. Манастын шердигин, эрдигин ичтен желөгөн, ысымын кылымдардан кылымдарга даңазалаган, баатырды бийик деңгээлдеги руханий чокуга көтөрүп чыккан кудуреттүү күч - анын дал ушул мекенчил улуу философиясы болуп саналат.

3. Манастын адеп-ахлагынын асылдыгы – сөзү менен ишинин биримдигинде

Манас патриоттук гана маягыбыз эмес, нравалык идеалыбыз дагы. “Адамды сөзүнөн эмес, ишинен тааны” дейт кыргыз макалы. Кишинин сүйлөгөн сөзү, берген убадасы, шерти, анты кургак сөз, куру чечендик бойдон калса, сөзү иши менен бекемделбесе, анда мындай оозу менен орок оргон пенденин кыргыз коомунда кадыр-баркы болбогон. “Үстүңкү эрди менен көктү шыпырып, астыңкы эрди менен жерди шыпырып”, кулакты тундурган ураан көтөрүп, төшүн кагып, тили “буудай кууруп”, бирок тырмактын агындай иш кылбаган, “куурай башын сындырбаган” адамдын опосуз тайкалыгына элдик нравалык аң-сезим ар дайым тескери мамиле жасаган жана мындай кунарсыздыкка каршы “Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл”, “Ооздун жели опаа болбойт”, “Сөзгө – баатыр, ишке – бакыр”, “Сөзүң менен орок орбо, көзүң менен машак тербе”, “Сөзү калса талаада, өзү калат балаага”, “Куру сөздүү куу чечен, учуп жүргөн камгактай” деген сыяктуу макалдардын ачуу жебесин багыттап

келген. Манас заманында, жоокердик, рыцардык ар намыстын арааны жүрүп турган доордо айтылган убада сөзгө, антка, шертке биринчи маани берилген. Элдик этика сөзү өлгөн кишини өзү өлдү катары эсептеген – “Эр жигиттин убададан тайганы – өлгөнү”.

Сөз менен иштин биримдиги кечээки ата-бабаларыбыздын моралында адамды баалоонун негизги чен-өлчөмү болуп келген, бүгүнкү күндүн этикасында да, бул нерсе инсандын адеп-ахлактуулугунун башкы критерийлеринин бири. Буга байланыштуу эл ичинде “Эрдин сөзү эки эмес”, “Эрдин мыктысы ишинен билинет”, “Сөзүң менен ишиң айкалышсын”, “Сөз – үрөн, иш – мөмө”, “Жакшы адамдын сөзү менен иши бир” деген сыяктуу кишиге алдын ала багыт берип, талап койгон макалдар жашап келет. Дегеле, сөз менен иштин биримдиги жөнүндөгү адеп критерийи дүйнөдөгү бардык элдерге тиешелүү жалпы адамзаттык нравалык норма го. Ошон үчүн марксизм акылмандарынын төмөнкү: “Реалдуу кишилердин реалдуу – ой-пикирлери менен сезимдерин кандай белгилер аркылуу билүү керек? Мындай белги бирөө гана болушу мүмкүн экендиги түшүнүктүү, ал белги: ушул кишилердин иш-аракеттери, ал эми сөз коомдук ой-пикирлер менен сезимдер жөнүндө болуп отургандыктан, буга дагы: кишилердин **КООМДУК ИШ-АРАКЕТТЕРИ** дегенди кошумчалоо керек” деген сөздөрү таамай аныктама катары жер үстүндөгү бардык калайык-калктар үчүн кечээ да, бүгүн да керектүү, актуалдуу, адамды баалоодо ар дайым жетекке алчу чен-өлчөм деп ойлойбуз.

Марксизм көсөмдөрү айткандай, Манас биринчи иретте, өзүнүн реалдуу коомдук иш-аракеттери, эл-журт алдында көрүнөө кылган көрөсөндүү жумушу аркылуу көрүнгөн инсан. Манас Алтайда өспүрүм бала кезинде эле “калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин” деген күйүп-бышкан патриоттук сөзүн жарыя кылган. Жаш баатырдын бул сөзү чынында эле бекер эмес экен. Манас жогорудагы антын аткаруу максатында күн-түн тикесинен тик туруп, ырасында эле, акыры көптүн кызыкчылыгы үчүн дүйнөгө бир келген өмүрүн курмандыкка чалды. Элим-жерим деп күрөшүп жүрүп, аягында душмандан алган жаракатынан каза таппадыбы. Жогорудагы “Сөз – үрөн, иш – мөмө” деген макалды эске түшүрөлү. Макалдын маанисин улап мобуну айталы. Манастын:

«Алты сан аман турганда,
Бийик кыргыз жеримди,

Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туңа чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!

Көкө Теңир өзү урсун!»- деген **Анты** – бул кыртышка ташталган **үрөн**. Ал эми ошол үрөндөн өсүп чыккан **МӨМӨ**– бул антын аткаруу үчүн Манастын кара башын канжыгага байлап жүргүзгөн аскердик күрөшүнүн, каарман коомдук иш-аракеттеринин, кайталангыс эрдиктеринин натыйжасында кыргыз элинин ээ болгон **эркиндиги**, чачылган калктын кайрадан Ала-Тоого чогулуп, эгемендүү, **бирдиктүү журт болгону**. Манастын боюндагы сөз менен иштин биримдиги аттуу улуу адеп-ахлактан жаралган улуу **МӨМӨ**, улуу **ЖЕҢИШ**, укмуштуу натыйжа ушул.

Манастан мындай натыйжаны күтүүгө ишенич бар эле. Себеби, Манастын эл-жердин эгемендүүлүгү жөнүндөгү идея-ишеними тил учунда жашаган жалган ураан эмес эле. Бул ишеним бала кезинен Манастын аң-сезимине тамырлаган, жүрөк-жүлүнүн уялаган, канжанына таралган, өзү менен өзөктөш ишеним болучу. Мына ошондуктан жогорудагы Ата журт жөнүндөгү **Ант** Манастын тилинин учунан эмес, жан түпкүрүнөн кайнап чыккан, жүрөгүнүн толтосунан атылып чыккан чындык эле. Мындай жүрөкө тамырлаган ички ишенимдин чындыгынан, Анттан баш тартуу кыйын. Анткени бул үчүн өзүндүн жүрөгүндү айырышың керек. Бул өзүндү өзүн “айрыганга” тете. Бул Манас үчүн мүмкүн эмес. Демек, баатырдын анты эч качан эки ача чыкмак эмес. Ишенимдин тереңдиги – ишмердиктин булагы.

Кыскасы, бир сөз менен айтканда, эл алдындагы антын аткарган, сөз менен иштин, ишеним менен жүрүм-турумдун биримдигин алып жүргөн Манас өзүнчө бир гармониялуу, натурасы бүтүн, жоопкерчиликтин жана атуулдук абийирдин жогорку үлгүсүн көкөлөтүп, көтөрүп жүргөн улуу патриот. Сөз менен иштин айкалышы жөнүндөгү жалпы адамзаттык моралдык норманы алып жүргөн каарман катары Манастын образы дүйнөлүк универсалдык өрнөктүн даражасына көтөрүлүп турат десек жаңылышпайбыз.

Бүгүнкү күндө адамдардын адеп ахлагында сөз менен иштин ажырымдыгы күчөп, жоопкерчилик деген нерсе дефицит болуп, эки жүздүүлүк, жүрүм-турумдун кош стандарттуулугу активдешип турганда, кооз сөздөрдөн, кургак убада-ураандардан маска кийген шылуундар жаандан кийинки козу карындай көбөйүп жатканда, айтканын айткандай, дегенин дегендей аткарган, сөзү менен иши айкалышып турган Манас Атанын атуулдук адеп-ахлагы биз үчүн маңдайда жаркырап күйгөн нравалык маяк экени чындык.

4. Манастын айкөлдүгү

Манас түздүгү, актыгы, адал кызматы, эрдиги үчүн өзүнүн үзөнгүлөш, тагдырлаш досторуна ушунчалык берилген, аларды өз бир тууганынан да артык көрөт. Ошон үчүн Чоң Казатта туйгундарынан, кыраандарынан ажыраганда “Алмамбет, Чубак, Сыргагым, бардыгында өлбөдүм” деп өңгүрөп ыйлап, арман кылат. Ал досторунун, чоролорунун, сүйгөн жары Каныкейдин эл-журтка, мекенге карата жасаган эмгек-мээнеттерин, баатырлыктарын ар дайым калыстык менен баалай билип, аларга өзүнүн сый-урматын көрсөтүп турат. Маселен, алиги арам ойлуу чыккынчы Көзкамандардын уу берген өлүм торуна өзүн аман-эсен куткарып калган кырк чоронун жакшылыгына жана Каныкейдин эрдигине кубанып, Манас мына минтип аларга ыраазычылыгын билдирип турат:

Өчкөн бир отту тамыздың, Шуутум,
Өлгөн бир жанды тиргиздин, Шуутум,
Ошо кайран жеңең Каныкей,
Сарып кылды малымды,
Алып калды арамга кеткен жанымды!
Өзүңдөй эрлер, уялаш,
Пейили сүтгөй берендер,
Менин белиме медресе кылганым.
Туйгундар сенин үлүшүң,
Менин ташыганым, жыйганым –
Ак жолтой чоро кырк кыраан –
Абийирим менен ыйманым!

Достору, чоролору өзүнө абийир, ыйман менен кызмат кылгандыгы үчүн Манас ушинтип агынан жарылып, алкышын айтып, аларга агыл-төгүл мамиле жасайт. Мисалы, Бакайды «Караңгы түндө көз тапкан, капилеттен сөз тапкан олуям», Чубакты «Эгизим Чубак көсөлүм, эсимден кетпес эсерим», Сыргакты «Асылым менин Сыргагым, алышкан жоодо шумкарым» деп эркелетет. Ал эми Кошой бабасын көргөндө ар дайым «Абам Кошой карыям, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый тартсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум» -деп жетине албай турат. Манас Каныкейдин түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай өзүнө жана кырк чоро үчүн керемет аскердик кийим-кече, курал-жабдыктарды жасаган узчулук мээнетин да жогору баалап, “Жан курдашым Каныкей-кагып турган жүрөгүм!” деп, сүйгөн жарына мээримин төгөт. “Он эки кыздын кенжеси, кудайдын сүйгөн пендеси”, деп Каныкейди көкөлөткөн да Манас.

Манастын кырк чорого кандайча аталык камкордук көргөндүгүн, кандайча жакшылык жасагандыгын кырктын башы Кыргыз чал мындайча моюнга алат:

- Атсыз келдик бир чоро;
Атсыз келген чорого
Аркар аяк, жез билек
Атты Манас мингизди.
Тонсуз келген чорого
Тон мыктысын кийгизди.
Катынсыз келген чорого
Оймук ооз, бото көз,
Кылактаган сулууну
Алып берди зор Манас.
Үйсүз келдик бир чоро;
Үйсүз келген чорого
Керегенин кашаты
Темир менен тээктүү,
Жабык башы саймалуу,
Алты эли кундуз жээктүү,
Боо-чуусунун баарысын
Чылк жибектен чалдырган,
Борумдап ордо салдырган
Ордо берди шер Манас.
Малсыз келдик бир чоро;

Малсыз келген чорого
Адырда жылкы ала баш,
Аргымык, буудан аралаш,
Бөлүп берди шер Манас.
Үзүлгөндү улады,
Чачылганды жыйнады.
Өчкөн отту тамызды,
Өлгөндөрдү тиргизди.
Берен Манас- көкжалдын
Этегин кармап эр болдук,
Эр уулу менен тең болдук .

Кыргыз чалдын бул чын жүрөктөн чыккан сөздөрүнөн Манастын чынында эле жолдоштору үчүн эч нерсе аябаган, чоролорум дегенде ичкен ашын жерге койгон, камкорчул, күйүмдүү, берешен экендиги айкындалып турат. Эпосто ал бекеринен “Телегейи тең эле, ичин карап отурса, жер жүзүнөн кең эле, сайып буруш эр эле, кеңдиги чалкар көл эле” деп мүнөздөлгөн эмес. Биринчи көргөн, өзү тааныбаган кытайлык Алмамбетке Манас айланасындагылардын оозун ачырып, өзүнүн Аккуласы менен Аккелтесин, Аккүбө тонун жана Ачалбарс кылычын тартуулап, ченде жок жоомарттыгын көрсөтөт. “Жоругун адам билбеген, жоомарт эрдин бири ушул” деп Ажыбай чечен бекер айткан эмес экен.

Ушуга удаа мына мобуну да айта өтөлү. Айдоого тукум сээп жатканда Баба дыйкан бизде мындай дейт: «**Жылуу жерден конуш тап. Мунусу - жетим-жесирге, мунусу - алсыз карыпка, мунусу – курт-кумурскага, мунусу – сурамчы-тилемчиге, саламчыга, сизге, бизге, мага**». Мына, жалпынын кызыкчылыгын көздөгөн кыргыздын жоомарт, жамаатчыл, гуманисттик, адамгерчиликтүү улуу этикасы. Мындай бийик нарк Манас баатырдын рухунда да жашайт. “Манастагы” айтылуу Бос талаада аксакал дыйкан адам менен өнөктөшүп дыйканчылык кылып, кырманга кызылды үйгөн баатыр Манас мындай деп сүйлөп турат: “Ушул тоодой буудайды, бакыр менен мискинге, баарын төгүп беремин!” Баба дыйкандай башкаларга жарыгын чачып, жакшылык кылуу салты Манаста да ушинтип уланып отурат. Адамгерчиликтүү нарк илгертен бери карай келе жаткан кыргыздын жан дүйнө касиети. Ушул жерден жамаатчылдык, жан дүйнөнүн марттыгы, берешендиги бүгүн индивидуалисттик принципти карманган коммерциялашкан Европа үчүн кыйла эле чоочун болуп калгандыгын кыстарып айтып өтөлү.

Ал эми жан дүйнөнүн жоомартыгы бүгүн биздин улуттук кыргышыбызда өчпөй жашоосун улантып жатат. Бул касиет биздин стихиябыз жана “каныбызда” жашайт. Жалпысынан азыркы дүйнөдө жоголуп бараткан Баба дыйкандын, Манас атабыздын жоомарттык айкөл улуу руханий касиетин сактап калуу жана өзүбүз менен кошо ала жүрүү кыргыз менталитетинин саламатчылыгын аныктаган көрсөткүчтөрдөн болмок.

Кыскасын айтканда, эпосто сүрөттөлгөндөй, Манас “**көзү тоонун буткулдай, көрүнгөндү жуткудай, ажыдаар болсо туткудай, мурду тоонун сеңирдей, айбаты албарс темирдей**” балбан, баатыр, дөө-шаа гана эмес, ички жан дүйнөсү да аруу, сулуу, сергек, түшүнүк-көз караштары алысты чапчыган, океандай чалкыган ажайып инсан-каарман. Ошон үчүн ал эпосто:

Алтын менен күмүштүн,

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Асман менен жериндин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Ай алдында дайранын,

Толкунунан бүткөндөй.

Абадагы булуттун,

Салкынынан бүткөндөй.

Асмандагы ай-күндүн,

Жаркынынан бүткөндөй- деп мүнөздөлүп жатат. Бул керемет классикалык саптарда Манас баатырдын ички руханий сулуулугу каймана түрдө келиштире сыпатталган. Ырасында эле, караңызчы, бул жерде айкөл Манастын рухий сын-сыпаты, мүнөзү, сапат-касиети кандай гана кылдат боёктор, кандай укмуштуу чебер сөз аспаптары жана ой гүлдөрү менен берилген.

5. Манастын көкөлөтүп көтөргөн туусу – достук!

Дүйнөлүк акыл-эс тирмийип тиктеп, саргара ойлонуп отуруп тапкан универсал идеялардын бири – бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы, өз ара шартташкандыгы жана өз ара бири-бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир дене сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин «Манасыбыздын» түпкүрүндө да ушундай

фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат. Элибизде тээ байыртадан: «Тиричиликтин күчү-бирдикте», «Тирилик түбү-бирдик», «Бирдик болбой тирдик болбойт» деген өндүү акылман философиянын жашап келе жаткандыгы бекеринен эмес. “Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат” – деген ой да ушул даанышмандыктын уландысы. «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп турган үлкөн идеялардын бири интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат. Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет.

Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. **“Кырк жерден келген кырк кашка, кыркынын жөнү кырк башка”**- делет “Манаста”. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Маселен, Алманбет баатыр Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштан кечирген каарман. «Кайынды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун» - дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ал ошол жерде. «Башымды жөлөр паана жок, баркымды билер даана жок» - деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеалын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө тентуш эгизди», - деп ичинен тымызын Аккан досту көксөп жүргөн Манас, Алманбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, «алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экендигин» таанып, кучагын жайып кабыл алып, «кызыл найза желегим, кытайдан келген белегим» - деп аны менен ажырагыс дос болот.

Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп,

акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ.

Ушул жерден «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынын» эл аралык философиясы жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Эпостун көрүнөө жаткан идеяларын гана эмес, көмүскө жаткан подтексттерин, тереңге катылган маанилик сырын, тымызын ишара кылынып, кыйгытып айтылган нускаларын да окуп, чечмелей билүү зарыл.

«Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү калктардын эл аралык форумуна окшойт. Эпостун бул маанилүү бөлүгүн 1856-жылы Ысык-Көлдө биринчи болуп белгисиз жомокчунун оозунан жазып алган чыгыштын чыгаан уулу Чокан Валихановду урмат менен эскербей коё албайбыз. Ч.Валиханов “Көкөтөйдүн ашынын” калк аралык маанисин баамдаган сыяктуу.

Айтылуу бул ашка Бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Кангайдан, Кытайдан, бер жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл чакырылат. Ашка «Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген», жайма көкүл жаш Айдар «булуттуу көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн» куштай учкан Мааникер күлүктү минип, чабармандык кылат. Каркырага «кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн түркүн калк чогулат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, орус журту бир түркүн, ооган журту бир түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Ашка үч жүз миң боз үй тигилет. Чыныгы эпикалык масштаб деп ушуну айтыш керек.

«Көкөтөйдүн ашында» «Жамбы атуу», «Ат чабыш», «Балбан күрөш», «Эр сайыш» сыяктуу спорт оюндары ойнолот. Жамбы атууга жыйырмага жакын калктын көзгө атар мергендери катышат. Ат чабышта түркүн журттардын эки миң күлүгү жарышка салынат. Кыскасын айтканда, «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашы» бүгүнкү замандагы дүйнөлүк олимпиаданы элестетип кетет, тагыраак айтканда, азыркы спорт оюндарынын эл аралык олимпиадасынын алгачкы прообразы өңдүү. Дүйнөлүк олимпиаданын туңгуч өрнөгү эзелки кыргыз эпосунда берилген десек жаңылышпас элек.

Бирок, «Көкөтөйдүн ашынын» маани-маңызы жалгыз гана ушунда эмес. Иштин тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. Дагы айталы, азыркы эл аралык тынчтык жыйындарынын жана Ассамблеялардын башаты илгери эле кыргыз жергесинде түптөлгөн экен. «Көкөтөйдүн ашын» уюштурган кеңешчилердин акылман тобу «ала-тоодой эт болгон, ала көлдөй чык болгон» бул аш «акыр заман журтуна» чейин адамзат балдарына «санат-нуска» болуп калсын деген улуу мүдөөнү көздөшкөн. Чындыгында эле, «Манас» дастаны «Көкөтөйдүн ашы» аркылуу (анын айрым койнунда котур ташы бар меймандардын айынан чыр менен аяктаганына карабастан) жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден каңкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска. «Манастын» мазмундук тереңдиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушунда.

Достук жөнүндө дагы бир сөздү айтып өтөлү. Достук деген бул кандайдыр бир расчетко негизделген жүрүм-турум, же болбосо тартууланган кымбат белектер, формалдуу келишим, салтанаттуу сырткы убадалар эмес. Достук – бул жүрөктөн төгүлгөн сүйүү сезими. Кыргыз поэзиясында жогорудагы Манастын досу Алманбетке арналган өзүнчө бир ыр саптары бар. Ал ырда Алманбет минтип ички жан сырын ачыкка чыгарат:

Ак калпакчан улуу кыргыз жеринин,
Уулу болуп кызмат кылдым дилимден.
Аңызына үрөн болуп көмүлүп,
Көктөп чыгып, мөмө болуп ийилгем...
Кыргыз деп да, кытай деп да жүгүргөм.
Эки калкка эркиндик деп бүлүнгөм.
Өлбөгөм мен Чоң Казатта найзадан,
Мен өлгөмүн эки эл деген сүйүүмдөн!.

Бул монологдон улам айтарыбыз, достук ширелишүүнүн негизинде дал ушул Алманбеттикиндей айкөл сүйүүнүн жатышы абзел. Ал эми достук сүйүү сезими элдин, адамдын тилин, дилин, маданиятын, жан дүйнөсүн түшүнүүдөн улам жаралат. Алманбет кыргыз элин, Манасты ич жагынан түшүнүп, өз элиндей, өз бир тууганындай көрүп, ак калпакчан калкка агынан жарылып кызмат кылган. Өз кезегинде кыргыз калкы да, Алманбетке жүрөгүнөн балкылдап ийип, аны өз бир боор уулундай санап калган. “Чоң Казатта” Алманбет каза таап, жан досунан ажыраганда Манас: **“Кызыл болот желегим, Алманбет – кангайдан келген белегим! Кысталыш жерде керегим! Өөдө чыкса – өбөгүм, өлбөй кантип турамын, кайраны Алмам-жөлөгүм! Алтын айдар, чок белбоо, арыстаным Алмам, ала жат! Кол кармашып кеткенге, кокуй күн, Алмам, ала жат!”**- деп жаш баладай өңгүрөп ыйлаган. Манастын көз жашы өзөктөн өрттөнүп чыккан чыныгы күйүттүн көз жашы болучу. Достукту айтам десең, дал ушул кыргыз менен кытайдын кулундары – Манас менен Алманбеттин достугун айт дээр элек.

Дагы бир жолу айталы, индивидуалдуу деңгээлде дагы, этностор аралык деңгээлде дагы, эл аралык деңгээлде дагы Манас менен Алманбеттин достугу-дүйнөгө балбылдап күйгөн ШАМЧЫРАК!

6. Ата журт кызыкчылыгын кайтарган Ажо

Айтылуу тарыхчы бабабыз Осмонаалы Сыдык уулу өзүнүн «Кыргыз Шабдан тарыхы» эмгегинде Кокон хандыгынын үстөмдүк доорун эскерип, минтип жазат: «Эми айтпай кетсек болбос. Сарт улуктарынын жамандыгына, зулумдугуна тундук. Кой деп малыбыздан зекет алар эле. «Адамга да зекет бар, сулуу кыз бересиңер» деген. Мал санаганда ат баккан адамдары чыгып санаар эле. Элүү кой санаса, бир чыны чай колунда турат эле. Көк шалыдан өтүгү бар такасы бийик, ошол өтүгү менен салынган көрпө, жаздыкты тепсеп булгаган». Биз ошол тепселген, булганган жаздыктарга символдук маани бергибиз келип турат. Албетте, ал жаздыктар айрым кишилердин жаздыктарыдыр. Бирок, Ата журттун да өзүнүн ыйык жалпы жаздыгы болот. Ал ыйык жаздыкты эч убакта чоочун буттар тепсөөгө тийиш эмес. Ата журттун ак жаздыгы кол тийгис. Аны улуттун алтын башы жазданып жатат. Айкөл Манастын

баскынчы Алооке ханга арстандай күркүрөп айтып турган төмөнкү сөздөрү ар дайым кулагыбызда жаңырып турса дейбиз:

Кытайды Манас тим койду,
Кыргыздын жерин жердөөнү
Алооке сага ким койду?
Калмакты Манас тим койду
Атамдын жерин ээлөөнү
Ант ургур сага ким койду?
Көмкөрүп салам калаанды,
Көп чукуба жарамды,
Көчүп алып тез жогол,
Көргөзбөгүн караанды.

Манастын арстандай айбатынан корккон Алооке хан Анжияндагы ордосун таштап, түнү менен Кытайга качып жоголот. Улуттун алтын жаздыгын чоочун буттарга тепсетпөө ар бир атуулдун эң биринчи патриоттук милдети, атуулдук парзы. Ата Мекендин ак жаздыгын булганыч буттарга кордоптоо жагынан улуу Манас атабыздын өрнөгү бизге кашкайган үлгү.

Манас атабыздын саясий жана патриоттук акыл-эси ар дайым сергек. Ал күнү-түнү көзүн жумбай, ак калпак элди, Ала-Тоону сак-сактап кайтарып, журт кызыкчылыгына шек кеткен жерде арстандай күркүрөп, кара күчтүн алдын тороп чыга келет. “Алуучу калмак сен эмес, алдырчу кыргыз мен эмес, чабуучу кытай сен эмес, чаптырчу кыргыз мен эмес” деп, ал эл-жеринин чегинде ар дайым бекем турат.

Ал эми бүгүнкү күндүн реалдуулугуна карасак, дал ошол Алооке хандын тукумдары Ала-Тообузга тынымсыз койдой чубуруп кирип, барган сайын сан жагынан төбөдөгү кара булуттай калдайып улам өсүп, чоңоюп барат. Бүгүнкү биздин эл башчыларыбызга жогорудагы тарыхчы бабабыз Осмонаалы Сыдык уулунун “өз ата конушунда чет жактан келген келгиндердин кулу болуп калбастын айласын кылуу керек” деген осуятын улам эскертип, мамлекетибиздин ар бир аң сезимдүү жараны Ата журтубуздун чегин илгерки Манас атабыздай кайтарып, сак туруубуз зарыл.

Манас – калк кызыкчылыгын кайтаруунун символу!

7. Манас Ажонун күчтүү командасы

Манас өз айланасына жолдошторду, чоролорду, журт башкарган улуктарды тегине, жерине, уруусуна, туугандыгына, жакындыгына

карап топтобойт. Ал адамга жакындыгы, туугандыгы болсо да, биринчи иретте, ишмердигине, баатырдыгына, чынчылдыгына, адамгерчилигине, атуулдук ар намысына, ата журтка ак кызматына жараша мамиле жасайт жана баалайт. Манас биринчи иретте, адамдагы иш билгиликти, азыркыча айтканда, компетенттүүлүктү жогору санайт. Ошон үчүн Чоң Казат алдында Чубак өз эмеспи, кайгуулга ушуну жөнөтөйүн дебестен, Алмамбеттин кыргыздарда жок артыкчылыктарын баалап, чоочун элдин сырын, жердин уусун билген тажрыйбалуулугун, жетиктигин акылга тутуп, аны чалгынга жиберип, калың аскерди башкартып жатат. Тегерегиндегилер да Манастын бул акыйкат, айкөл эрежесине жогору баа беришип, сыйга сый, сыр аякка бал дегендей, көк жал баатырды ичтеринен терең кадырлашып: «Улуу Манас турганда, жалтансак кудай урбайбы, арстан Манас баатырдын, аркасынан жүрөлү, атышкан жоосун сүрөлү» дешип, өздөрүнүн жол башчыга өтө берилгендиктерин көрсөтүшөт. Манас баатырдын айкөлдүгүн, арстандыгын көрүп Акбалта карыя: «Кабылан Манас өзүңө, караан болуп турбасам, Акбалта атым өчпөйбү, башымдан сыймык кетпейби. Маңдайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым» - деп агынан жарылып ачылса, Ат-Башыдагы Кошой абабыз «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды», - деп ыраазы болуп, санаасы тынгандай болот.

«Манаста» журт башында турган көсөмдөрдүн, баатырлардын өз ара мамилелеринин тамыры «ак калпак калктын аёлуу кызыкчылыктары» деген жогорку чекиттен кездешип, ошол уюлдан жалгашып, өрүлүшүп, анан бери карай түшүп келет. Алардын өз ара бекем рухий ширелишкендигинин башаты ошоякта.

Эпосто Манастын образы аркылуу калк башчысы, мамлекет жетекчиси, ажо, кан жөнүндөгү элдин идеалы берилген. Манас-бул ажонун символу. Манас кандайдыр бир айла-амал менен, достамырлардан турган колдоочу кожолордун жана сүрөөнчүлөрдүн жардамы менен, жулунуп мансапка умтулгандыгы аркасында бийликке келбейт. Манас бүткүл калк алдында өзүнүн эмгеги менен көрүнүп, баатырлыгын жана кеменгерлигин далилдеп, анан кандыкка көтөрүлөт. Манасты калк чуркурап өзү кан көтөрөт. Демек, улуу эпосубуз бизге башчынын, падышанын такка келиш жолу акыйкаттын, чындыктын жана мээнеттин жолу болуш керек деген идеяны айтып турат.

“Балдар, башчысы болбой маарыбайт, Баш-аламан жарыбайт”, - делет «Манаста». Калайык-калк качан маарыйт? Манастай башчысы болгондо марыйт. Эл баш-аламандыктан качан арылат? Манастай башчы болгондо гана эмес, ошол ажонун айланасында элдин, мекендин жогорку кызыкчылыктары үчүн жуурулуша баш кошкон, бири-бирине кылдай арамдыгы жок, ниети аппак, пейили булактай таза Бакай, Кошой, Ажыбай, Каныкей, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Кырк Чоро сыяктуу жол көрсөтөөр чыгаандар жана кемеңгерлер турганда гана журттун иши оңолуп, ташы өйдө кулайт деген өтө баалуу, терең маанилүү ой берилип жатат. Ырасында эле, Манас ажонун сиңирген эмгеги жана көрсөтүп турган таалими ушунда: ал өз тегерегине, азыркыча айтканда, жогоркудай күчтүү команданы топтой алгандыгы үчүн кыргыз калкы кырылып, жоюлуп кетүү коркунучунан аман калып, кайрадан эл болуп биригип, өз алдынча мамлекет болуп, эңсеген мүдөөсүнө жетет. Акылмандыгы жана арстандыгы аркасында ар кай жакка чачылып кеткен кыргыздарды баш коштуруп, бириктирип, Ала-Тоо конушту кайра алып, «кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган» эмгеги, эрдиги үчүн биз Манас атага түбөлүк таазим кылып, ар дайым өрнөк кылып, аны менен сыймыктанып, төбөбүзгө туу кылып көтөрүүгө тийишпиз. Тарыхтын бурганактуу буйткасында буюккан эгемендүү жаш жумуриятыбыз журт башында турган «Манастагыдай» күчтүү командадан тукулжурап кыйналып турган кезде, Манас ажонун азыркы тил менен айтканда, кадр тандоодогу көрсөтүп турган мындай өрнөгү кыргыз үчүн өтө керектүү сабак. Соңку тарыхыбызда да башкаруу чөйрөлөрүн уюктап алган “Абыке-Көбөштөр”, ар кандай «көзкамандар» Ата Мекенибиздин казына – байлыгын аёосуз түрдө талап-тоношуп, өлкөбүздү очорултуп отургузганына күбө болдук. «Бийиң кылаң болсо, журтуң ылаң болот», «Бастырганды билбеген жолду бузат, башкарганды билбеген элди бузат» деген макалдардагы нусканы көңүлдүн борборунда тутуу оң. «Кара өзгөй болсо калкына, калктын жетпей баркына, акимдин жайы – кара жер» деген акылман Арстанбек. Журт башчыларынын, акимдердин арасында «Абыке-Көбөш алты арамдар», чолок акыл, кыска ойлуу мансапкорлор, өз көмөчүнө күл тарткан кара жемсөө атка минерлер, кой терисин жамынган карышкырлар, колдоонун күчү менен кожо болгондор көбөйгөндө, мамлекеттин дубалдары кулап, туусу жыгылганына тарых күбө өтүп келет. Бүгүн кыргыз мамлекетине кадр философиясы керек. Кризисте турган кыргыз

коому өзүн локоматив сыяктуу сүйрөй турган күчтүү инсандарга – кадрларга кардар. Мерчемдүү түйүндүү кызматтарда, башкаруу рулдарында ишкердик сапаттары, уюштуруучулук таланты, жемиштүү жаратмандык тажрыйбасы менен эл көзүнө көрүнгөн, кругозору кенен, профессионал, коомдун өнүгүүсүнүн муктаждыктарын кылдат туюп турган, татаал экономикалык, социалдык-маданий проблемаларды талдап түшүнө билген, улуттун, калктын стратегиялык кызыкчылыктарынан жана мүдөөлөрүнөн чыгып маселе чечкен, элдин энергиясын, түзүүчүлүк потенциалын керектүү нукка багыттап алган, инновациялык чыгармачылык ишмердикке жөндөмдүү, адептик-ыймандык жүзү таза, талапчыл, принципалдуу, Манас атабызча “үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы” деген патриот инсандар турганда гана мекенибиздин арышы кеңип, ташы өйдө куламак. Эгерде, жаман да болсо, өз короомдон кочкор салам деген принциптин негизинде коомун эмес, коктусун ойлогон, улутун эмес, уруусун ойлогон жамандар, Абыке-Көбөштөр жооптуу кызматтарга көтөрүлө берсе, анда бул элдин кайгысы жана шору болмок. Бүгүнкү биздин бийлик башчыларыбыз улуу мурасыбызда катылып жаткан жанагындай кадр философиясын үйрөнүп, аны көкүрөктөрүнө түйүп, Манас атанын өрнөгүн ээрчип иш жүргүзүүнү үйрөнүшкөндө гана эл ишеничин актай алышмак.

8. Өз очок-коломтондон бакыт табуу жөнүндөгү осуят

Алтайдан келген Манас өз ата-бабасынын жерин – Ала-Тоону “жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс-кен экен”, - деп толкундануу менен мүнөздөйт. Бирок айта турган нерсе, албетте, ушул жерди адам жөн эле конуштаса эле, жердесе эле ал өзүнөн өзү ырыска тунуп, бай болуп калбас. Манастын логикасынан ушул жерди барктап-баалап, кадырына жетип, чекеден тер агызган ак эмгек менен кетмендеп иштетип, жанагы Алтайга ооп барган кыргыздарчылап (Алтайлык кыргыздардын түн уйкусун, күн тынымын билбей, өмүр же өлүм деген өжөр эмгек-мээнеттин натыйжасында экономикалык жактан буттарына турушуп, бөтөн жерде өздөрүн өздөрү сактап калууга жетишишкенин эстейли), “төбөсү менен жер казып”, түйшүктөнсө гана адам ырыс-кешикке, түгөнбөс береке-байлыкка ээ болмок деген

идея чыгып турат. А азыр эгемендүүлүктүн учурунда болсо, минтүүнүн ордуна “жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы” делген берекелүү асыл жерибизди таштап, бакытты башка жактан табам деп, чоочун жактарга тентип кетип жатышкан кыргыз жарандарынын тагдыры кандай өкүнүчтүү жана кайгылуу.

Эпосубузда Манастын күтүүсүздөн ажолук тактысын таштап, айтылуу Боз талаага келип, дыйкан болгонун көрсөткөн сюжет бар. Боз талаада Баба дыйкан аксакал менен өнөктөшүп, Манас баатыр алты ай бою тынымсыз дыйканчылык кылат. Мына ушинтип, Манас Баба дыйкан чал менен бирге күн-түн тер төгүп эмгектенип, Боз талааны гүлдөтүп, кызылды кырманга тоодой кылып үйүп, акырында атактуу Аккула тулпарды ак эмгеги менен өстүргөн буудайдын түшүмүнө алмашып алат.

Байкасак, Манастын жогорудагы Ата конуш – Ала-Тоо жөнүндөгү улуу сөздөрүндө жана Боз талаада кызылды кырманга тоодой кылып үйгөн дыйканчылык өрнөгүндө өтө терең маани бугуп жатат. Бул жерде кереметтүү бир боор Ата конушту берекебайлыктын алтын казынасы катары караган өзүнчө бир концепция жана өз бир тууган жеринден, өз очок-коломтондон бакыт табуу философиясы осуятталып жатат. Акырында бир сөз менен айтканда, эгерде биз Манас атабыздын тууган жер жана анын кучагынан бактаалай табуу жөнүндөгү ушул осуятын терең андап-туюнуп, аны идеологияга айландырып, бекем тутунуп жашай билсек жана мындай улуттук философияны урпактарыбыздын жан дүйнөсүнө отургуза алсак, анда өзүбүздү да, өлкөбүздү да гүлдөтүп өстүрөр элек.

9. Манастын ар-намыстуулугу

Эпостун сюжеттик окуяларына тигилип отурганда, ошол окуялардан Манастын бүт турушу менен ар намыстын, болгондо да өзүнүн жеке ар намысынын гана эмес, жалпы кыргыздын, улуттун ар намысынын адамы экени көрүнөт. Өзүнүн атуулдук ар намысы жана элдин ар намысы, мамлекеттин ар намысы - Манас үчүн ыйык. Маселен, “Көкөтөйдүн ашында” Нескара, Жолой, Коңурбай баш болгон калмак-кытайдын калдайлары Мааникер күлүгүңөрдү бергиле, болбосо чаап кетebиз деп кыргыздарды жөөлөп, коркутуп турганда, капыстан Таластан кырк чоросу менен күркүрөп ашка кирип келген шер Манас, эзелки жоонун эсирген үлкөндөрүнүн маңдайына ат ойнотуп тура калып, “оозунан түтүн буркурап, көзүнөн жалын шыркырап”, минтип турат:

Өрдөшкө жатар чагым жок,
Өлүмдөн аяр жаным жок,
Кайран жаным барында,
Кытайга тартар малым жок,
Мааникер берер чагым жок.
Ардактап ашка чакырдым,
Абийириң менен этиң же.
Алуучу калмак, сен эмес,
Алдырчу кыргыз, мен эмес,
Чабуучу кытай, сен эмес,
Чаптырчу кыргыз, мен эмес!

Манастын элинин, жеринин аброю, ар намысы үчүн баардыгына даяр экендигин, өлүмдөн кайра тартпай турган түрүн көргөндөн кийин калмак-кытайдын Нескарасы:

“Тоо жердеген бурутка

Тоодою Манас чеп экен,

Келберсиген эр экен,

Ушу турган бурутка

Бир жаралган шер экен”.- деп ичинен күбүрөнүп ,кыргыз ажосунун артыкчылыгын моюнга алып, артка кетенчиктөөгө аргасыз болот.

Дагы бир мисал. Ошол эле “Көкөтөйдүн ашында” эр сайышка калмак-кытай тараптан Алгара тулпарын булкунтуп, Конурбай чыкканда, ага каршы сайышка мен чыгайын деп, Алманбет Манастан суранат. Бала күндөн басташып жүргөн жоом эле, кезекти мага бер деп өтүнөт. Ошондо Манас Алмамбетке мындай дейт:

“Ай, Алаке, көкжалым,

Кара кытай, манжуу журт

Ушак кылып жебейби,

Соорондуктун жалгызын,

Качып барса бурутка,

Аябастан өлүмгө

Кармап берди дебейби?

Калмак шылдың кылбайбы?

Кыргызды кудай урбайбы.

Бул Алмамбет көкжалдын

Бактысы мындан сынбайбы!

Өсөк кылып жебейби,

Кантип жүргөн калмакты

Өлүмгө берди дебейби!

Колундагы сыр найза
Таяп калды дебейби,
Коңурбайдан Манасты
Жалпы журту чогулуп,
Аяп калды дебейби!

Бул жерде да, Манастын биринчи иретте, кыргыз журтунун, мамлекетинин ар намысын ойлогон чоң саясатчы экени ачыкка чыгып турат. Чынында эле, Кытайдан келген Алмамбетти кайра кытайлыктын өзүнө каршы сайышка чыгарса, аштагы бөтөн эл-журт эмне дейт эле? Кыргыздын өзүнүн найзакепи жокпу деген сөздүн чыгаары анык.

Күңкордуктан кутулуп, өзүнүн эгемендүүлүгүнө ээ болгон кыргыз мамлекетинин күч-кубатын, Каркырага жыйылган алыскы-жакынкы калктардын алдында даңаза кылуу, ак калпак журттун ар намысын сактоо мүдөөсүнөн чыгып, Манас Алмамбеттин өтүнүчүнө терс жооп берип, Коңурбайга каршы сайышка өзү чыгат.

Кыскасы, Манас баатырды улуттун ар намысынын символу десек эч жаңылбас элек. Бүгүнкү кризиске тушуккан эгемендүү Кыргызстандын биринчи жетекчисинен тартып, катардагы жарандарына чейин дал ушул Манас атадай калк камын ойлогон ар намысчыл боло билишсе, өлкөбүздүн “ташы өйдө карай кулап” турар эле.

10. Манастын боорукерлиги, кечиримдүүлүгү жана эл менен болгон биримдиги

Эгерде, Манас баатырдын адамдык касиеттери, сапаттары жагдайында кеп кура турган болсок, анда ал, биринчи иретте, боорукер, гуманист. Ал уруш учурунда ар дайым эңкейген карыларга, эмгектеген балдарга, аялдарга, жетим-жесирлерге өзгөчө аяр мамиле жасайт. Урушка кирер алдында жоокерлерге: "Жамандык кылба, жан кыйба, жесир калган баарысы, жетим уул, тул катынга, айтканым алсаң эсиңе, жетилсин сенин урматың" - деп айтып, талоончулукка жана зордукчулукка жол бербөөнүн зарылдыгын эскертет. Манастын өз аскерлерине дагы айтып турган сөзү бул:

-Кылыч чаппай, ок атпай,

Кыйынсынып жаа тартпай,

Алдырып салган ким дейсиң.

Албаңар жырык ийнесин.

Не кыласың калмактын
Эзелден жыйган дүнүйөсүн.
Кош-кошко союш алыңар,
Короондо калды малыңар.
Байынан союш алсаң да
Жардысын коюп салыңар.
Кары, жашың, чалыңар,
Дүнүйөдөн куруп калгандай,
Кантесиңер баарыңар!

Дүнүйө мүлккө азгырылып, өз баркыңарды төмөн түшүрбөгүлө, өз корооңордо азыр-кептүр малыңар бар, ошого канымет кылгыла, жеңилген жоонун байынан союш алсаңар да, жардысын аягыла деп, Манас жоокерлерине акыл берип, катардагы күнөөсүз бечара пенделерге өзгөчө боор толгоосу бар экендигин туюндуруп отурат.

Манас, чынында эле, тардыкка, тайкылыкка, майдалыкка барбаган кемеңгер инсан. Ал адамдын нарк-насилиндеги эң башкы чоң касиетти, өзөгүндөгү үлкөн сапатты кароолго алып, ошону баалай билет да, ал эми анын майда барат, өйдө-төмөн чекиликтерине, келди-кетти кемчиликтерине кечирим менен карап, кенендик кылып коёт. Ошондуктан Манас чоролоруна, жолдошторуна адамга мамиле жасоодо кечиримдүүлүк, чыдамкайлуулук өнөрүн үйрөтүп, Алманбетке байланыштуу төмөнкүдөй деп кеңеш берип турат:

«Чогоолдук кылса кетирип,
Өжөрлүк кылса өткөрүп,
Кейишке салса кечирип,
Күтөрдүн камын кылыңар.
Бүлүндүрсө бүлк этпей,
Түтөөрдүн камын кылыңар».

“Манас баатыр кытай, калмактын ханы Орго менен катуу салгылашат. Кара ниет Орго айкай салат: “Кыргыз деген ким эле? Дүнүйөгө толсо да, кыйратайын тим эле”. Бу майкандашууда миндеген жоокер эки тараптан кырылат. Орго хан өлөт, колу качат. Кыргыздар жеңишке жетет.

Эртеси Орго хандын катыны Санамкүл эки баласын ээрчитип, тартуусу менен эр Манастын алдына келип, балдарынын жанын сурап, алдына түшөт.

Айкөл Манас Санамкүлдүн эрдигине ыраазы боло, акылман сөзүн айтып, балдарынын күнөөсүн кечирип, баласын ордосуна

аманат чоролукка энесинен сурап алат. Ал эми Орго хандын элин талоондон сактап, мунапыз берет".(Кеңеш Жусупов. Байыркынын издери,.-Бишкек,1993,150-бет.)

Манастын менталитетинин дагы бир жагын белгилөө зарыл. Эл ичинде "Кеңешип кескен бармак оорубайт", "Отуз өлчөп, бир кес", "Он жолу ченеп, бир жолу кес" деген акылман макалдар бар. Биздин кыргызда илгертен эле демократия деген нерсенин башат-жөрөлгөлөрү боло келген. Элибизде маанилүү маселелер дайыма көпчүлүктүн элегине салынып чечилип келген. Мындай көрөңгө болбосо, азыркы демократия кыртышыбызда түйүлдүк алып, тамыр байлап, көгөрө баштабас эле. Манас ата да калкыбыздын ошондой демократиялык жөрөлгөсүн көкүрөгүндө көтөрүп жүргөн каарман. Калк тагдырына тиешелүү чордондуу маселелерди Манас ар дайым ортого коюп, эл менен кеңешип, акылдашып чечет. Калайык-калктын эрки, бүтүмү ал үчүн ыйык. Маселен, Анжиянды ээлеп жаткан Алооке кандын элчи аркылуу айттырган сунушун талкуулоо үчүн, Манас өзүнө кыргыз-казак урууларынын эл бийлеген жакшыларынын, баатырларынын, акылга дыйкан аксакалдарынын бардыгын кеңешке чакырат. Көпчүлүк чуркурап бир корутундуга келгенден кийин гана Манас Алоокеге каршы аттанып чыгат. Элдин ой-пикирин, Бакай, Акбалта, Кошой сыяктуу акылман карылардын акыл-кеңешин жата калып угуп, дайыма көпчүлүктүн пикири менен эсептешип турат. Манас атабыздын мындай этикасы бүгүн кандайча бизге үлгү эмес?

Кыргызда «жалгыз аттын чаңы чыкпайт» деген кеп бар. Манас канчалык акылман, арстан болсо да жалгыз өзү көздөгөнүнө жете албайт эле. «Манастын Манас болмогу, экөөбүздөн болуучу» деп, Бакай Чубак баатырга туура айткандай, Манасты Манас кылып максатына жеткирүүдө кыргыз калкынын уул-кыздары – Бакай, Кошой, Чубак, Сыргак, Алманбет, Каныкей, Акбалта, Ажыбай, кырк чоро сыяктуу «ак болот мизин жалашкан, намысын бирге талашкан» кейгашка баатырлардын жана калайык калктын күчүнүн ролу зор.

Кармаганынан кан чыккан, тиктегенинен жан чыккан эр Кошой да өзүнүн бүтүн кыргызга башчы болууга акылуу экенине карабай, жалпы кызыкчылыкты көздөп, Манаска барбандап жол ачып, акылмандыгын көрсөтүп: «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды» - деп агынан жарылып: «Токсонго жашым барса да, түз кирип найза сунамын, түгөнүшөр жоо чыкса, туу түбүндө былк этпей, о

балам, туунду кармап турармын» - деп, Манасты сүрөп, шыктандырып, ага ар дайым арка-бел болот.

Мына ушундай аскар тоодой аксанатай желөк-таяктары болгону үчүн Манас атабыздын ташы дайыма өйдө кулап турган да. Манастын жеңишин жоону бирге жоолашкан, доону бирге доолашкан элден, элдик баатырлардын эмгегинен, эрдигинен бөлүп кароого болбос. Элди Манас эл кылса, Манасты эр кылган эл.«Манаста» эңсегенге жеткирген – эр менен элдин биримдиги.

11. Манастын кенендиги

Манаска толугураак баа бериш үчүн дагы бир нерсеге токтоло өтөлү. Манас атабыздын жан дүйнөсүнүн кенендиги жөнүндө айтылып келди. Бирок шер Манастын өзүнүн элдешкис жоосуна да, душманына да кээде кенендик, айкөлдүк кыла билгендиги сүйлөнө элек. Ал эми душманга адилеттик кыла билүү, жоокер инсанда сейрек кездешчү сапат. Маселен, Алтайда жаткан кезде тентиген буруттарды жер менен жексен кылам деп жер жайнаган дөө-шаалар менен кытайдын колу каптап келет. Ошондо жекеме-жеке чыкканда, жаш Манас калмагым каалаганындай болсун деп, Жолой дөөгө кезекти биринчи берип:

Аябай найза сай Жолой,

Бардык күчүң сал Жолой – деп жоого төш тосуп, былк этпей туруп берет. Жаш Манастын кенендиги таңгалдырат.

«Көкөтөйдүн ашындагы» чоң сайышта да калмактын каны ал болсо, кыргыздын каны мен элем, өчөгүшкөн жоо болсо да, өз жеримде кезекти биринчи алганым болбос, жол берейин деп Коңурбайга кезекти биринчи берет. Баатырлар алтымыш найза сынганча аябай кармашып, акыры Коңурбай тоо кулаган эмедей, Алгаранын үстүнөн учуп түшөт. Кыргызга түбү акыр заман сала турган Коңурбайды дагы да биротоло талкалай сайып, тындым кылып, Алгараны олжолоп кетиш керек эле. Манастап ураан чакырып, кудайлап турган эл да ушуну тилеп турган. Бирок алдында жүгүнүп турган кан Коңурбайга, буркурап ыйлап турган манжунун калкына Манас кенендик, акыйкаттык кылып, сайышкан жоосун тирүү калтырат:

“Баатыр эле Коңурбай,

Атын алып кетейин.

Атын тартып алганда,

Не муратка жетейин.

Андан көрө бу жерде,
Өзүнө берип кетейин» -

- деп, Манас баатыр колуна тийген Алгараны кайра жетелеп барып, чылбырын кан Коңурга ыргытып кетет. Арстан алганына эмес, чалганына кубанат деген ушул болсо керек. Арстан Манас элдин да, өзүнүн баатырдык ар намысын да ойлоп, кандык наркын сактап, аштын алкагынан чыгып, алыска көз жиберип, өз конушумда мейман-жоону кыйратып, илгери-кийин сөзгө калбайын, аман болсок согуш талаасынан кездешербиз, ошондо тагдырдын салганын көрөбүз деп, өзүнүн Таластын Кең-Колундай кендигин көрсөтүп отурат.

12. Баатырдын кемчилигин моюнга ала билгендиги жана сынчылдыгы

Кыргызда "Жакшы жаңылса өзүнөн көрөт, жаман жаңылса өзгөдөн көрөт" деген сөз бар. Манас өз кемчилигин сезип, аны моюнга ала билген ийкемдүүлүгү менен да айырмаланат. Ал Кошой карыянын: "Манас, Манас дегенде, барбая калат экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай, дардая калат экенсиң", - деп жосунсуз жоругу үчүн сын коюп, жемелеп айткан сөзүн туура көрүп, артка кетенчиктеп, үндөбөй муюп, ойлонуп калат.

Манас эч кимден жеңилбес, төгөрөгү төп баатырмын, деп төшүн кагып, эч убакта мактанбайт. Тескеринче, ал өзүнүн кээде бирөөлөрдөн жеңилген учурларын моюнга алып, ал жөнүндө аңгемелеп айтып бергенди өөн көрбөйт. Манастын Каныкейге айткан төмөнкү сөзүн угуп көрөлү:

“Оңбогон Сайкал оңбоу
Кош колдоп сайды качырып.
Кыз Сайкалдын найзасы
Капшытыма тийгенде
Жер көрүнбөй тунарып,
Жерлер көчүп мунарык.
Кара жандан түңүлүп,
Өзүмө тийген найзадан,
Астымда буудан Аккула,
Тизелеп жерге бүгүлүп,
Эндирегем Сайкалдан,
Эсимди жыйып табалбай,
Кайрылып найза саялбай...”

Кайрылып найза сая албай, эси эки болгондугун айтып, Кыз Сайкалдын өзүнөн өктөм экендигин, күчтүү экендигин моюнга ала билгендиги- бул Манастын улуулугу.

Дагы бир мисал. “Көкөтөйдүн ашында” Калмактын Жолой балбанын беттеп, күрөшкө кыргыз тараптан бир да киши чыкпай койгондо, Кошой Манаска кайрылып, күрөшкө өзүң түшүп, намыска жарап бер дегенде, Манас Кошойго мындай деп жооп берет:

“Кол, бутун чалып жыгууга

Эзелден жөөгө жок элем.

Манас, Манас болгону,

Башыма дөөлөт конгону,

Алчайып атка мингени,

Ак олпок тонду кийгени,

Сан жыйынга чок элем,

Жөөгө топор жок элем”.

Манас бул жерде да чындыкты айтып, өзүнүн жөө күрөшкө жок кемчилигин ачык моюнга алып, Кошойдун сунушунан баш тартат.

Азуусун айга жанган ажо, арстандай күркүрөгөн шер болсо да, баары колуман келет деп көкүрөгүн койгулабай, өзүнө өзү сын көз менен карай билгендиги- бул Манастын артыкчылык сапаты.

Өз элин, өз журтун сүйүү, урматтоо жалаң эле анын жакшы жактарын көрүп, кемчиликтерине көз жумуу деген сөз эмес. “Эгер калк өсөм десе, ал өзүн өзү даана көрүп, өзүнүн кемчиликтеринен өзү уялып турушу керек” - деген акылгөй сөз бекеринен айтылбагандыр. “Элимди аябастан сындаганым - калкымды ошончулук сүйгөндүгүм” деп да, акын бекер ырдап жаткан жери жок. Эпостогу эң позитивдүү нерсе - бул Манастын образынын сынчыл духту алып жүргөндүгү. Бийик чокуга чыксаң, айланаң даана көрүнөт эмеспи. Манастын артыкчылыгы-ушундай, бүркүтчө обого калкып чыгып, ошол бийик акыл-эс кыл чокусунан өз элинин, Ата журтунун учу-кыйырына сын көз менен серп таштай билгендигинде, мекендештеринин кемчилигин көрүп, аны тайманбай бетке айткандыгында. Жалпы калайык-калк, мыктылар, жакшылар кеңешке чогулган жерде Манас көпчүлүккө тике карап туруп:

-Ажал жетпей, күн бүтпөй,

Анча эмне жүдөдүн!

Жанына жандын бара албай,

Журтум, жалтак болгон экенсиң,

Жабууласа көп калмак,

Коркок болгон экенсін,
Атамдан калган жер экен,
Намысты кыргыз санайбы.
Ынтызар болдум алууга
Ыспара менен Алайды.
Көрбөгөндү көрүпсүн
Көрүнөө көбүң өлүпсүн.
Алдырып коюп калмака,
Намысың жоктон жүрүпсүн-

деп, абдан катуу жана ачуу сын айтат. Манас ушундай бетке чабар сынчылдыгы менен көпчүлүктүн көзүн ачып, жарандардын намысына тийип, алардын патриоттук сезимин ойготуп, артынан ээрчитет. Манастын чоң жеңиштерге жетишин шарттаган булактардын бири - бул анын өзгө да, өңгөгө да, жеке өзүнө да сын көз менен кароого жөндөмдүүлүгү жана баатырдын өзүн өзү андап түшүнүүсү күчтүү өнүккөндүгү деп айтсак болот. Эгерде азыркы ак калпак кыргыздардын ар биринде Манас атаныкындай өзүн-өзү андап түшүнүүсү мыкты өнүккөн чынчыл жана сынчыл дух болсо, анда улутубуздун руханий саламатчылыгы бекем болоруна жана анын прогресстин, цивилизациянын жолуна төтө жол менен чыгарына ишенип койсо болот.

13. Манастын сабаттуулугу

Эпостогу айтылуу алты ханды эске түшүрөлү. Манаска оппозиция болгон ошол алты хандан элчилер келип, хандардын жазган катын Ажонун Ордосуна кийрип жатышат:

Капчыкка колун салышты,

Кандардын берген кагазын,

Калдайтып сууруп алышты.

Алаканга салышты,

Арыстандын астына,

Арызын тозуп калышты.

Манас хандардын катын элчилерден кабыл алып, өзүнө алып келүүнү Сыргак баатырга буюрат. Сыргак катты алып келип, Манас ажонун алдына жаят:

Сыргак баатыр зымпыйып,

Ордуна туруп кымпыйып.

Басып келип калганы,

Баягы катты алганы,
Баатырынын астына,
Барып жазып салганы.
Ойроң болгон султаның,
Окуп-окуп билди эми,
Мыйыгынан күлдү эми.

Мына ушинтип, хандардын катын Манас өзү окуп чыгат. Демек, мунун өзү Манас баатырдын сабаттуу болгондугун айкын-ачык далили. Эпосто Манас гана эмес каныкей да кат-сабаттуу. Бул анын көз жашын төгүп Чоң Казаттан Таласка кайт деп Манаска кат жазганынан көрүнөт. Каныкей ар кимдин өзүнө белгилүү болсун деп, кырк чоронун аскердик кийимдеринин жакаларына алардын аттарын да жазып, кошо тигип коёт:

Жоболондуу кырк баатыр,
Тон талашар окус деп,
Кого болор кокус деп,
Жабыштырган каты бар.
Жакасынын ичинде,
Чоролордун аты бар,
Болжолунан билерсиң,
Атыңды окуп кийээрсин.

Каныкей энебиздин «**атыңды окуп кийээрсин**» дегенине караганда, Манастын кырк чоросунун да сабаттуу экендиги байкалып жатат. «**Келген катты зор Бакай, келиштирип окуган**», «**Билбегенди билгизген, билимдүү экен Акбалта**» деп айтылат «Манаста». Демек, Манас баатырдын акылчы-насаатчылары акылман Бакай менен Акбалта да сабаттуу.

Эпостогу бул фактылар Манас доорунда кыргыз коомунда сабат ачуу жашагандыгы, демек, кандайдыр бир формада окутуу болгондугу астыртан ачыкка чыгып турат. Бир катар окумуштуулар (Н.Бернштам, М.Ауэзов) Манас баатырдын жашаган доорун байыркы кыргыз-түрк доору (V-IX кылымдар) менен байланыштырышат. Эгер ушул ырас болсо, анда Манас атабыз ошол замандарда колдонулган рун жазуусу аркылуу сабатын ачкан деп айтуу жөндүү болмок. Жакып хан баласын байыркы рун жазуусун үйрөткөн устатка окутууга берген өңдөнөт. Буга дүйнөдөн кайтыш болоор алдында Манастын «**Бууданды бирге токушкан, беш жылы бирге окушкан, Көкбөрүгө кабар бер**» деп Каныкейге айтканы күбө өтүп турат.

Айтылуу хан Көкөтөйдүн ашын берердин алдында «кабарды кандай кылабыз, калкты кандай жыябыз?» - деп кыргыздар өздөрүнчө кеңеш курушканда Байдын уулу Баймырза билерман:

- Чакырып ашка калалык,

Чактап кабар салалык,

Бир чакырсак билимдүү,

Падышалык илимдүү,

Манасты гана алалык -

деп, акыл салат. Бул жерде кең Таласта кыргызга ажо (падыша) болуп турган шер Манастын билимдүүлүгү, илимдүүлүгү атайы белгиленип отурат.

Демек, Манас өзүнүн булчуң күчү, ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты менен гана эмес, өзүнүн сабаты, билими менен да күчтүү болгон. Анан калса, өзүнүн гана сабатына, билимине эмес, ал башкалардын да өнөр- билимин жалпы иштин ийгилиги, өз мамлекетинин кызыкчылыгы үчүн акылмандык менен пайдалана билген. Баатыр өзгөлөрдүн күчүн өйдөтө өбөк, ылдыйда жөлөк кылган билгилиги менен кубаттуу болгон. “Эр Манас Бегиш, Көйүш деген аярларды, Кара Төлөк төлгөчүнү, Агыдай далычыны күткөн. Кайсы бир эпос айтуучулар Манастын хан ордосунда 60 акылчысы болгонун эскерет. Алар эл ичиндеги ынтымак-ырысты кармап, душман, жоо менен мамилесин чечүү үчүн өлүмгө башын байлап, элчиликке барышкан. Бул акылмандар, чоролор Манастын үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган, ийрисин түзөгөн, “сайып жүрүп бак кылган, салып жүрүп там кылган, аркадан жүрсө сан колдой, астында жүрсө ак жолтой” кеңешчи-насаатчылар эле”. (Жусупов Кеңеш. Байыркынын издери,. -Бишкек, 2001, “Элита”, 155-бет).

14. Манастын пендечилиги

Кээде Манастын адамды мурутунан жылмайткан пендечилик жоруктары да бар. Мисалы, Чоң Казат учурунда кошуунунун астына кеткен Манас Маралдуу суунун боюнда Алмамбет, Чубак, Сыргактан кабар күтүп жалгыз жатып, көзү илинип, тарс уктап кетет. Жоодон куугун жеген Чубак чапкылап жетип келгенде, Манас коңурук тартып катуу уктап жаткан болот. Чубак «калмакты кудай урду деп, катугун төрөм тургун деп», шашкалактап ары-бери жулкулдатса да, Манас ойгонбойт. Кулагына доолбас урса да сезбейт. Айласы түгөнгөн Чубак акыры, атчан качырып келип, найза менен сооруга бир сайып өткөндө, ошондо араң Манас ойгонун: «Эмне болуп кетти» – деп эки

жагын карайт. Манастын уйкусундай, «Манастын уйкусун салып» деген сөз ушундан калган.

15. Манастын ыймандуулугу

Манас баатырдын энеси Чыйырдыга, атасы Жакыпка карата адеп-ыйманы жогору. Айкөл баатырдын ата-энесине, айрыкча, Чыйырды апасына болгон урмат-сүйүүсүнүн өзүнчө психологиялык тамыры бар. Кеп мында. Албетте, баланы бешикке бөлөгөн жакшы, бирок аны биринчи иретте, мээримге бөлөө керек. Чындыгында, МЭЭРИМ – бул бала тарбиясынын пайдубалында жаткан улуу жаратуучу кудурет. МЭЭРИМ – кеңири айтканда, улуу педагогдор жазгандай, «тарбиянын башкы кыймылдаткыч күчү». Мээрим менен тарбиялоо – «Манас» эпосунун улуу гуманистик педагогикалык философиясы десек жаңылышпайбыз. Психологиялык изилдөөлөр кичинекейинен мээримге, ысык мамилеге бөлөнбөй калуу, кийин чоңойгондо ата-эне менен баланын ортосунда эмоционалдык байланыштардын дефицитине алып келерин, уул же кыз ата-энесин жакшы көрсө да, баары бир ичинен салкын тартып турарын ырастаган. «Манаста» Чыйырды эненин баласы Манаска карата мээриминин чеги жок («Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы»). Он эки жашка чыгып калса да, апасы Манасты «Боздон тоодак куткарбас, боз ала шумкар Манасым, калкайган тоого токтобос, кара ала барчын Манасым, сөзү таттуу балдайым, сөөлөтү сонун айдайым!» деп, уулуна эбедени эзилип турат. Манасы тентек болсо да, эч убакта, эч жерде осол мамиле жасабайт. Уулу үчүн отко, сууга түшүүгө даяр. Бир жолу Чыйырды өспүрүм Манастын ырааккы бөлөк-бетөн чатактуу жерде, кыргызга ниети кара калмактардын арасында жалгыз калып калганын Жакыптан капысынан угуп, дүрбөлөнгө түшүп, жашын төгүп, чыңырып жиберет:

- Көз катканда көргөнүм,
Көлөкө жалгыз эрмегим.
Карасын көрбөй баламын,
Кангырап кайда барамын.
Как талаада калуучу,
Менин ушу беле талабым?!
Муну айтып Чыйырды,
Муңканып ыйлап чыңырды.

Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында Найман эне Акмая төөсүнө минип, жуан-жуандардын жерине уулу

Жоломанды издеп жөнөгөн сыяктуу Чыйырды да көзүнүн жашын он талаа кылып, Камбар боздун үйрүнөн, Бозтайлак тулпарды кармап минип, «жалгызым менин нетти деп, каралдым кайда кетти деп, өлдү бекен, тирүүбү, өзүм барып билейин, аман бекен жалгызым, аны барып көрөйүн, колунда болсо калмактын, анын кордугун көрбөй өлөйүн», - деп тоо-талааны кезип, Манасын издеп жөнөйт. Кыйын кырдаалдагы Чыйырды эненин мындай жүрүм-туруму анын өз чүрпөсүнө болгон энелик сүйүүсүнүн чексиз экендигин айгинелеп турат. Баласы Манассыз ал өзүнүн өмүрүн элестете албайт. Манастан айрылса, эне өлүүгө даяр.

Кыскасын айтканда, күн көктөн жадырап тийип, нурун төгүп, кыртыштагы чөптү өстүргөн сыяктуу бала Манас да Чыйырды энесинин агылып-төгүлгөн мээриминин астында эркин өсүп-чоңоёт. Ушул жерден кыстырып айтчу нерсе, психолог-педагогдор үй-бүлөдө ата-эненин мээримине бөлөнүп чоңойгон бала эч убакта ташбоор болбостугун жана ал чоңойгон кезде ата-энеси менен өзгөчө жакын, ысык мамиледе болорун, ата-энесине агынан жарылып ачылып турарын белгилешет. Мээрим мээримди жаратат. Буга ушул эле Чыйырды эне менен уулу Манастын ортосундагы жуурулушкан ысык мамилени мисал катары келтирүүгө болот. Жанагинтип, Чыйырды Бозтайлак тулпарды минип, көзүнүн жашын он талаа кылып, өзүн издеп келгенде Манас апасына өзгөчө бир ичинен дилдиреген аёо сезими менен үзүлүп түшүп сурайт:

- Энеке, сага не болду?

Элкин жолго түшүпсүз,

Ыйлагандай түрүң бар,

Эки көзүң шишипсиз.

Бозтайлак минип алыпсыз,

Болжолсуз келип калыпсыз.

Кандай келдиң өзүңүз,

Кайгыргандай сөзүңүз.

Жаш ордуна кан агып,

Ыйлаганга окшоп көзүңүз.

«Энеке, сага не болду?» деп чебеленгенинен эле Манас үчүн апасынын канчалык кымбат экендигин жана энем дегенде ичкен ашын жерге коёрун билсе болот.

А түгүл атагы таш жарган баатыр болуп, Таласта ажонун тагында отурган чагында да, Манас Чыйырды энесин айланчыктап турат. Маселен, ал бир ирет Алманбет менен келип, бир жагынан энесине

эркелеп, экинчи жагынан достук үчүн ант кылып, Чыйырдынын эмчегин эмет. Муну көргөн атасы Жакыптын жылмайып күлүп турганы «Манаста» мындайча сүрөттөлөт:

«Отуздагы баласы,

Зонкоюп эмчек эмди!» - деп,

Эми Жакып чал күлүп турганы».

Бир сөз менен айтканда, Манастын адам катары жаралышында энеси Чыйырдынын күндөй чачырап төгүлгөн мээриминин мааниси ченемсиз. Бала күнүнөн эне мээримине каныккан Манас тереңде Чыйырдыга ыраазы. Ал апасынын эмгек-мээнетин жүрөгүнүн түпкүрүндө алдейлейт. Чыйырдыга Таласка атайылап Ак сарай салып бергенине караганда («**Чыйырдынын Ак сарай, кендиги бар бир далай**») Манастын апасын төбөсүнө көтөрүп багып жаткандыгы байкалат. Манастын апасына болгон ак мамилеси – бул энени урматтоонун жогорку өрнөгү. Эгерде көзү тирүү болгондо Манас балким, Чыйырды энесинин ысымын ташка чектирип жаздырып, эстелик тургузат беле. Бирок тилекке каршы, Манастын элим-жерим деп жүрүп, апасынан мурда көзү жумулуп кетти. Баса, айтмакчы, ажал тооруп, көзү жумулуп баратканда да, Манас Чыйырды апасын оозанып: «**Өрүштөн кыркпа желемди, өксүтпө карган энемди**» – деп чогулуп келген туугандарына керээз кылат. Мунун өзү Манастын энесине болгон уулдук чексиз сүйүүсүнүн дагы бир айныгыс далили.

Айкөл баатыр атаны сыйлоо жагынан да үлгү. Тарыхтан Манас атасынын зарлап жүрүп, өзүн Теңирден тилеп алганын билет. Төрөлгөндө тебетейин көккө ыргытып, Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып той бергени оюнда. Перзент кезинде аркасына көтөргөнүн («**Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы, аркалабай не кылсын, артында жалгыз ботосу**»), тестиер тартканда эмгекке бышыктырганын, Алтайда баскынчы Жолой менен согушканда өзү менен кошо Жакыптын майданга киргенин («**Ойрон Манас уулу үчүн, кыргындашып турганы**»), уулунун уруштагы алгачкы жеңишинин урматына той берип, ат чаптырганын, кийин Ташкент, Самарканд, Букарды кыдырып, жер кезип жүрүп, Каныкейди таап, аялдыкка алып бергенин, кыскасы, атасынын аталык мээнетин Манас ичинен баалайт. Жакыптын жан дүйнөсү карама-каршылыктуу, мүнөзү татаал киши экенин билсе да, уулу аны ата катары урматтап, кемчиликтерине кечирим менен карайт.

Бир жолу Жакып чал пендечиликке жеңдирип, Алтайда жыйган оокат-дүйнөсүнүн, өрүш толгон малынын, оро толгон данынын уулу

тарабынан эл тагдырына тиешелүү чоң жумуштарга марттык менен жумшалып, күнүмдүк зарыл муктаждыктарга кенен-чонон пайдаланылганына ичи күйүп, капыстан «чарт жарылып»: “Манас, сен талаага чачтың малымды, түгөттүң түптүз күлкүмдү, сарп кылып жоготтуң, сен, Манас, сан казына мүлкүмдү”, - деп Манасты буркан-шаркан түшүп, тилдейт. («Манас», 1-том – Фрунзе, 1958, 175-бет). Азуусун айга бүлөп, арстандай күркүрөп, тактыда отурган ажо Манас бийлигине, күчүнө салып, Жакыптын тизгинин катуу кагып, «кынына киргизип» коюшу мүмкүн эле. Бирок атага акаарат кылуу, тил тийгизүү, кордоо кыргыздын салтында жок. Бул жерде биз атасына акаарат кылбаган, каяша айтып какпаган, Жакыпка өйдө карап үндөбөгөн арстан Манастын ыймандуулугун баса белгилемекчибиз. Айкөл Манастын бул адеби кечөөкү ата-бабаларыбыздын АТАны улук көрүп, кадыр туткан руханий салтынын чындыгын ырастап турат.

Эгерде азыркы XXI кылымдын жана мындан аркы келечектин адамы кандай болуш керек, алдыңкы адеп-ахлактуу инсандын моделин кандайча көз алдыга элестетсе болот деген собол коюлса, биз ага мындайча жооп берер элек. XXI кылымдын жана болочоктун адамы **эне менен атаны** пир тутуп, терең урматтаган инсан болуш керек. Ушул адамдык улуу сапат жаңы адамдын негизги моралдык касиеттеринин бир болушу лаазым. Ал Манас атадай ата-энени сыйлаган киши болушу зарыл. Мындай адамдык асыл касиетсиз дегеле, адамды, ал канчалык билимдүү болсо да, адам болду деп айтышыбыз мүмкүн эмес.

Улуу акын Нурмолдо «**Асты бир киши жарыбайт, сыйынары болбосо**» дейт. Туура айтылган ой. Эгерде кишинин ыйык көрүп, сыйынган нерсеси болбосо, ал жер менен жер болуп, «боортоктоп сойлогон» макулукка айланары да чын. Мындай учурда карылар үйүнө өткөрүлгөн карыялардын кабырганы кайыштырган кайгы-муну келип чыгат. Те байыркы замандардан бери карай кыргыз элинин сыйынар нерсеси болуп келген. Кыргыз баласы эне-атаны ыйык көрүп, туу тутуп жашаган. Кыргыз ошол үчүн кыргыз да. Эне менен атаны урматтоосуз – кыргыз жок, керек болсо. Бул салт, бул сыйынар дөөлөт – кыргыздын руханий цивилизациясынын улуу көрсөткүчү, улутубуздун уңгулуу наркы. Биз, өсүп жаткан муундарыбызды ушул рух цивилизациябыздын салтында, айкөл Манас атабыздын эне менен атага сыйынган улуу адептик-ыймандык өрнөгүнүн духунда тарбиялоого тийишпиз.

16. Манастын керээзинин сыры

Илгертен бери көптөрдү кызыктырып келе жаткан бир маселенин түйүнүн, сырдуу табышмагын жандыра кетүүгө аракет кылуунун кезеги келип турат. Бала Семетей obu жок тентек чыкса да, эмне үчүн аны кагып-силкпей, тизгинин тартпай, ээн-жайкын коюп, эркин өстүрүп жатышат? Темиркан, Ысмайыл, Каныкей үчөө эмне үчүн атасы Манас, жери Талас экенин билгизбей, Семетейди бөпөлөп чоңойтушууда?

Айтмакчы, Семетейге ата-энесин, эл-жерин туйгузбай багып өстүрүү демилгеси биринчи Манаска таандык экенин эске түшүрөлү. “Атаң Темирканга барганда, колундагы Семетей, балтыр бешик чунактын, кыркып бергин чыбыгын, кылып бергин ырымын, кылычтын мизин аттатып, тууганың Ысмайылга бере көр, мойнуна тумар тага көр, ата жайын билгизбей, эне жайын туйгузбай, чунагың-Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде эне-ата жайын билгизгин,”-Манастын о дүйнө кетээр алдындагы Каныкейге айткан керээзи, аманат тапшырмасы ушундай.

Суроо туулат. Эмне үчүн эне-ата жайын балага билгизбеш керек эле? Эмне үчүн тууган эл, туулган жер жөнүндөгү түшүнүктөн баланы оолак кармаш керек эле? Манас баатырдын адаттан тыш мындай керээзинин сыры эмнеде? Айкөлдүн мындай аманат тапшырмасында көмүскөгө буккан кандай маани бар?

Манастын бул сырдуу керээзинин жабыктагы маанисин туюнуш үчүн, адегенде Семетейдин келечеги, туягынын болочоктогу көтөрөр жүгү жөнүндөгү Ажонун ички оюн түшүнүшүбүз керек. Манастын тереңдеги ою боюнча, Семетейге атанын ордун басып, ажалук тактыны ээлеп, ак калпак журттун жүгүн аркалоо, эл-жерди ички-тышкы жоодон коргоо, азуусун айга жанган чет душмандар менен “кыл чайнашуу”, калкына калдайган чеп болуу милдети туш келмек. Ушундай милдетке жараш үчүн артында калган туягым эч нерседен жалтанбаган кашкөй, кандан, бектен кайра тартпаган “көкжал”, “жалбырттаган от болуп, күйүп турган чок болуп”, эркин өсүп чоңойсо, деген Манастын ичинде ой турат. А эгерде бала энеси жесир, өзүнүн жетим экенин билсе, бул аз келгенсип, Абыке-Көбөш алты арам төбөсүнөн басып (“Ажалым жетип мен өлсөм, калып калса Семетей, Абыке, Көбөш арамдар, көк мээ кылып жүрбөсүн, уй артына салбасын, жашында сабап жалгызды, коркунчаак бала кылбасын”-Манас), үстөмдүк кылып турса, анда баланын жан дүйнөсү чүнчүп, көңүлү жабыркап, басынып, жалтанчаак болуп чоңоймок.

Манастын ою боюнча, мындай атадан жетим калып өксүгөн, камчылуу кара мүртөздөрдүн алдында жалтаң, тартынчаак, корунчаак болуп тарбияланган баладан, азуусун айга жанган жоолор менен тайманбай “текөөрлөшө” турган жалтанбас баатыр, эл-журтуна чеп болгон чечкиндүү жол башчы өсүп чыкмак эмес. Мына ушундан улам Манас туягынын жетиммин деп басынбай, өзөктү өйүгөн өксүү сезимине тушукпай, Темиркан падыша таятасынын мекенинде, мартабалуу Ысмайыл таякесинин колунда, анын “кара чечекей баласы” катары тарбияланып, “ата-энесинин маңдайында” кулундай оюн салып, колу-бутун кенен сунуп, он эки жашка чейин ээн-эркин өсүп чоңойсо деген тымызын тыянакка келгени билинет. Мына ушундай “ак көрпө жайыл” жагдайда өссө, анан өзүмдү тартса, балам кабыландай күркүрөп, кайра Таласына кайтып келээр, деп тилек кылып, ушуну керээз катары айтып отурат, Манас. Манастын керээзинин купуя сырын, биздин оюбузча, педагог-психолог Бектур Исаков төмөнкүчө туура баамдаган: “Атасынын керээзи боюнча Каныкей Семетейди Ысмайылга бала кылып берет. Демек, Манастын оюнда турган купуя сыр – баланын жалтак болбой, жетимдин тонун кийбей, ээн-эркин өсүп-чоңоюшун камсыз кылуу ылаажысы эле” (Исаков Б. Айкөл Манастын калыптанышы. - Бишкек, “Түлчынар” бас-масы, 2010-ж., 80-бет).

Бул купуя сырлуу керээзинен улам Манас атабыздын улуу баатыр гана эмес, ошону менен бирге алысты болжоп, терең ойлонгон педагогдугу да, психологиялык кылдаттыгы да бар экени баамдалбай койбойт. Манастын керээзинин түпкү маңызын түшүнүп жана кабыл алышып, Семетейди шек билгизбей, алпештеп чоңойтуп жатышкан Темиркан таята менен Ысмайыл таякенин кишилик кенендигине баа бербей койбойбуз.

Демек, жакшылап баамдасак, Манастын керээзинин жана керээзди атасы, иниси менен биригип аткарып, жери Талас, атасы Манас, энеси өзү экенин билгизбей, уулун өстүрүп жаткан Каныкейдин аракет-мээнетинин ары жагында даанышман педагогикалык чоң маани-маңыз жана эртеңкини көздөгөн стратегия жаткан экен.

Ал эми уулунун эстутумунда, ата-тегин, тарыхый тамырын таануу жагында убактылуу пайда болгон вакуум, кийин Каныкейдин Букарда көзүнүн жашын чубуртуп, тууган жер, бир боор эл, айкөл Манас, анын жолборс чоролору жөнүндө Семетейге сыр төгүүсү (“Каныкейдин жомогу”) менен компенсацияланат.

Манастын жары Каныкейдин жубайынын өлөр алдындагы жанагындай «атаң Темирканга барганда, мойнуна тумар тага көр, чунагың Семетейди бага көр, жашы он экиге келгенде, ичинен ок өтпөс тонду кийгизгин, ошондо эне-ата жайын билгизгин, колуна мылтык бергизгин, кайра Талас көргөзгүн» деген керээзин кыйшаюусуз аткарып, Букар шаарына качып барып, ал жакта уулун чоңойтуп, туура 12 жыл өткөндө Семетейин Таласка алып келип кондурушу, баатар баласы жана Бакайдын жардамы менен Таластагы айкөлүнүн Абыке-Көбөш алты арам тарабынан кыйратылган, таланган мамлекеттик ордосун кайра калыбына келтирип, жеңиштин туусун желбиретиши улуу эрдик болгон.

17. Манас руху маңкуртчулукка жана “жүз жигитке” каршы

Байыркы Орхон-Энесай таш эстеликтериндеги Гүл-Тегинге арналган чоң жазууда мындай бир окуя сүрөттөлгөн. Бир кезде түрктөрдүн мамлекети кыйрап, эли-журту, кытайлардын ээлигине өтүп, кыздары күң, уулдары кул болуп, түрктүн мыйзамдары унутулуп, балдарынын аты кытайлашып, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” ахыбалга жеткен экен. Мына ушул маңкурттук абалды түрктүн мыктылары учурунда түрк улутунун өлүмү катары баалаптыр. “Түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу” (Гүл-Тегин эстелиги: Чоң жазуу). Ушундан улам муну айтабыз. Демек, муундардын, тукум-туяктардын жети атасын билбеген, тарыхын тааныбаган макулук катары өсүп, өмүр улашы - бул улуттун тамырынын соолушунун, анын тирүү туруп жок болушунун башталышы.

Баскынчы жоолор, ар кандай үстөмчүл империялар кыргын салбай туруп эле, кандайдыр бир калктын өз алдынчалыгын жоюп, улут катары жок кылууну, ассимиляциялап өзүнө сиңирип, алууна максат кылса, анда алар биринчи иретте, ошол элдин муундарынын, жарандарынын “жети ата” тамырын кыркууну, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” кылып, тарыхый эстутумун талкалоону көздөп, тымызын иш жүргүзүшкөн. Кээде биздин чыгышта адамды тарыхый эстутумдан ажыратуу төбө чачты тик тургузган мыкаачы жолдор менен ишке ашырылган. “Манаста” калмак-кытай өкүлүнүн “Башына шири кийгизип, Эсенканга баралы” деген сөзү бар. Шири-бул кишини эстутумдан ажыратуучу ыкма-курал. Илгери айдар көкүл

Жуңжандардын согушта туткунга түшкөн жаш жигиттерди ширинин жардамы менен кандайча “Тамырынан” ажыраткандыгы жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун жазганын эске түшүрөлү: “Оболу жуңжандар туткундун чачын бир жолу оң, анан тескери кырып жалтыратат. Ал ортого нары жакта касапчы жуңжандар бир чоң төөнү союп жаткан болот. Оболу төөнүн терисин— калың, оор келген моюн терисин сыйрып ала коюп, аны устаралап кырып ийип, анан кеп кылып туткундун жалаң башына кийгизет, азыркы суучулдар кийчү кеп такыядай болуп калат. Шири ысык күнгө кургаган сайын кысып, туткундун үнү кудайга жетип, көзү чанагынан чыгып, тартпаган азапты тартат да, анан өткөн өмүрүн, ата-тегин такыр эстей алгыс маңкурт кул болуп кала берет. Маңкурт деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон,—эч нерсе эсинде калбайт, эч нерсени билбейт, кыскасы, өзүн адам элем деп эсептебей калат. Маңкурт итке окшоп эсин гана ээрчип калат, эсин гана тааныйт” (“Кылым карытар бир күн” романы). Адамды физикалык-биологиялык жактан кыйноо аркылуу гана эмес, ал таянып турган тарыхый-этникалык фундаментти, улуттук кыртышты жок кылуу, талкалоо аркылуу да маңкуртка айландырышкан. Байыркы бир заманда кара калмак деген жоо кыргызды чаап, эмгектеп жүргөн, жаңы баскан эркек балдарды олжолоп туткунга алат да, өз жерине алып барып, жүз бөбөктү социалдык мамилелерден жана байланыштардан оолактатып, эч кимге көрсөтпөй, обочодо көмүскө багып, жалаң согуштук өнөргө таптап машыктырат. Кыргыздын жүз кулунчагы өздөрүнүн кыргыз экенин билбей, ата-тегинен эл-жеринен, эне тилинен, таптакыр кабарсыз, согушкандан башканы билбеген жоокер-башкесерлер болуп тарбияланышат. Калмактын төрөсү маңкуртка, айландырылган, уруш өнөрүнө үйрөтүлгөн ошол жүз кыргыз жигитти бир жылы кыргыз элине каршы согушка салып, ак калпак калкты өз тукумдарынын колдору менен кыргызга учуратат. Бул шумдуктуу окуя Үмөт молдонун “Жүз жигит” аттуу комуз-күүсүндө кайгылуу баян болуп чертилип калган.

Өз ата-тегин тааныбаган “Жүз жигитке”, өз энесине каршы жаа аткан алиги маңкурт Жоломанга (Ч.Айтматов) жанагы, Гүл-Тегиндин эстелигиндеги кытай империясына кул болгон түрк элинин тагдырына байланышкан өтүмүш тарых XX кылымда кандайдыр бир даражада, өзүнчө бир өзгөчөлүү вариацияда социалисттик “кызыл” кыргыздардын турмушунда кайталангандыгын эске түшүрүүгө туура келет.

«Эски дүйнөнү кыйратабыз!», - деген большевиктик, нигилисттик ураанга жамынган тоталитардык система бизди да өткөн тарыхыбызга түркөй сабатсыздардын жана ташбоор эзүүчүлөрдүн кайгы-муңга толгон караңгы тарыхы катары кароого, улуттук салттарыбызды чириген феодализмдин «калдыгы» катары түшүнүүгө багыттап, элибиздин эркиндиги үчүн күрөшкөн улуттук баатырларыбыз, уулдарыбыз «феодал», «пантюркист» деп аныкталып, өз тилин, маданиятын сүйгөндөр «улутчул» аталып, IX кылымда кыргыздар өзүнүн империясын түзгөн деген тарыхый маалымат саясий жаңылыштык катары бааланып, өз өлкөсүндө туруп, өз эне тилин, өз тегин билбеген өйдөкү жүз жигитке окшогон тукумдар көбөйүп, «Ата», «Апа» деген эзелки төл сөздөрүбүз «Папа», «Мама» менен алмашып, өз бешигин балталап бүлүндүргөн, өз «Бугу энесине» каршы ок аткан Орозкулдар («Ак кеме» фильми), Жоломандар (Ч.Айтматов) арбып, улутубуздун тарыхый эстутуму талкаланганы чындык болучу. Кыргыз эли «Совет эли» деген тарыхый «жаңы» жалпылыкка сиңип кетүүгө тийиш болгон.

Буларды биз эмне үчүн эскердик. Муну «Шири» идеологиясынын адамдын «жети атасы», элдин тарыхый түп тамыры үчүн, демек, кишинин инсан катары, улуттун улут катары өмүр-жашоосу үчүн, алардын маданий-тарыхый «генефону» үчүн өтө коркунучтуулугун, түбүнөн кемирип-кесип, кыркып-кыйып таштоочу антигуманисттик күчүн жетигирээк туюнуу ниетинде эстеп отурабыз.

«Социалдык шириге», андан туулган маңкуртчулук илдетине «Манас» эпопеясы да өзүнүн бүткүл турушу, духу менен каршы. «Манаста» каардуу жана амалкөй Алооке хан тоолуктарды таруудай чачып, бирин эренге, бирин тереңге, бирин Алтайга, бирин Каңгайга тентиткенде ак калпак кыргыздын ар кайсы чоочун калайык-журттарга жана кыжылдаган калмак-кытайга сиңип, эл катары жок болушун көздөгөн. Кыйла жылдар өткөндө кай бир аймактарда өйдөкү Гүл-Тегиндин эстелигинде маалымдалгандай түрктөрдүн башына түшкөн маңкурттук тагдыр, алатоолуктардын да башына келип, кээ бир кыргыз топтору калмакташып, кытайлашып Алоокенин мүдөөсү ишке аша баштаган. Бул көрүнүш «Манаста» Акбалтанын жаш Манаска айткан төмөнкү сөздөрү менен баян этилет: «Бай Жакып менен ага-ини, балдары Үсөн бар эле, айдап кетип Үсөндү, кара калмак алды эле, Үсөн атын жойду дейт, Көзкаман атка конду дейт, калмакча атын койду дейт,

кыргыздын атын жойду дейт, тууганды туура унутуп, баарысы калмак болду дейт”.

Мына ушинтип, Үсөн баштаган кыргыздар калмак-манжуу массасына ассимиляцияланып, психологиясы такыр өзгөрүп, балабакырасынын ысымдары Чандаяк, Чагалдай, Дөрбөлдөй делип калмакча коюлуп, дини будда болуп, ырым-жырымы калмакча жасалып, “Какандап” ураан чакырып калышат. “Манаста” кыргыз элине карата чыккынчылык ушул “туугандардын” ичинен чыгат. Кытайдын императору Эсенкан амалданып барып, Манасты уу берип өлтүрүп, Бээжинге башын кесип алып келе турган адамды дал ушул Каңгайда кыргыз атын өчүргөн, жети атасын унуткан пенделердин ичинен тандайт. “Журтуна бузук беш айбанды” баштаган Көзкаман кулчулуктан жаңы эле кутулган бүткүл кыргыз эли медегер тутуп турган Манаска кол салат. Манаска уу берет. Демек, бул анын өз бир тууган элинин өлгөндө-талганда жетип турган эң ыйыгы-эркиндигине кол салганы, өз элине уу бергени эле. Көзкаман жанагы “жүз жигит” сыяктуу өз бир боор калкына, туулган тууруна каршы барып отурат. “Маңкурт итке окшоп ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт” (Чыңгыз Айтматов). Калмакташкан кыргыз Көзкаман да жанынын тереңинде Эсенканды гана ээрчийт, Эсенканды гана тааныйт.

Көзкаман - бул “тамырсыз” адамдын символу. Башына “социалдык шири” кийген кулдун символу. Маңкурт—душмандын колундагы куурчак жана өзүнүн “учкан уясына” каршы пайдаланыла турган курал. Көзкаман бизге көрсөтүп турган “Манастын” ачуу сабагы жана кара түстөгү белгиси. Көзкаман—“тамырсыз” адамдын жамаат үчүн, улут үчүн социалдык жактан өтө коркунучтуулугу жөнүндөгү “Манастын” эскертүүсү. Дастанда Көзкамандын жана анын куралчан табунун кырк чоро тарабынан талкаланып жок кылынышы—бул Манас рухунун маңкуртчулукту жамандык катары тангандыгынын жана кабыл албагандыгынын символу. “Улуу “Манас” ыйык китебибиз бүгүнкү тукумдарды маңкуртчулуктан сак болууга астыртан үндөп, балага кенедейинен мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турат.

Эгер тарыхтагы “жүз жигит” жана Көзкаман бетөн жактарда, кыргыздын душмандарынын территориясында өз топурагынан ажыратылып маңкуртташтырылса, XXI кылымдын “жүз жигити”, Дастан Сарыгулов өйдөтө жазгандай “тегин, тарыхын, эне тилин, салтын, наркын, дөөлөтүн, улуу мурасын билбеген, унуткан, мекен тагдырына, улут келечегине кайдыгер” жаш көзкамандар эркинмин,

өзүмө өзүм кожоюнмун деген бүгүнкү кыргыздардын өздөрүнүн үйүнөн чыгууда.

Кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө “эгер кайра төрөлүп калсаң, ким болор элең?” деген суроо берилгендиги, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири **француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет** деп жана кыргыз болууну каалабайт. Мынакей, эгемендүүлүктүн шартындагы “жүз жигиттин” башталышы көз көрүнөө. Бир сөз менен айтканда, ушул кыргыз болууну каалабаган кичинекей “жүз жигит” ушул бөйдөн чоңоюп, миң жигитке, он миңге, жүз миңге, миллионго өсүп чыкса (өсүп чыгышына бизди тегеректеп турган геосаясий күчтөр, массалык маданият, ар кандай диний миссионерлер, глобалдаштыруу саясаты катуу кызыктар экендигин эске алалы), анда бул кыргыз улутунун өз эрки менен, өз колу менен өзүн өзү жок кылуусу (самоубийство) болмок.

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” тарыхый романында эзелки кыргыздардын салтында жаш баланы туулган жердин топурагы менен таткантуу, жалатуу, ал топурактан тумар жасап, мойнуна тагуу ырасмысы болгондугу жазылат.

Кыргыздар мына ушинтип, адам баласынын башаты, башталышы туулган жерде экендигин балага туйгузууну, билгизүүнү анын кенедей кезинен баштаган. Дагы бир жолу айталы, кичинекей кулунчакка, “туякка”, тукумга биринчи иретте, башатты, тамырды таанытуу, эстутумду түптөө кыргыздардын таалим-тарбия системасында өзүнчө бир айныгыс мыйзам катары жашаган. Бекеринен “Манаста” **“айтып берчи кулум, ата-бабаң айлынды, ары түбү дайыңды”** деп айтылбайт. Кыргыздардын педагогикалык философиясында бала өз бир боор эл-жеринин кыртышынан тамырлап, чынар дарак сыяктуу бүүрлөп өсүп чыгууга тийиш, башкача айтканда, өз улутунун топурагынан “программаланып” чыгышы керек. Ошондо гана ал өз элинин адамы, азаматы боло алат. Манастын тарбиячысы Акбалта да дал ушундай ишенимде жашаган даанышман. Акбалта карыя да айрыкча, **“ата-баба, айылын, ары түбү дайынын”** тааныбаган түпсүз жетесиздикке, жанагыдай азыркыча айтканда, маңкуртчулукка каршы иммунитет күчтүү өнүккөн. Бекеринен Акбалта атасы койгон кыргызча атын жоюп, калмак болуп, Көзкаман атка конуп, түбүн унуткан Үсөн жөнүндө жаш Манаска күйүп-бышып аңгеме куруп отурган жок.

Акбалта, жана да Жакып, Чыйырды бала Манаска антимаңкуртчулуктун духунда тарбия беришкен. Алар Манастын жанынын өз элинин жаны менен, руху өз калкынын руху менен, эстутуму өз журтунун тарыхы менен жуурулушу үчүн, ой-тилеги мекенинен ажырап, кор болгон кыргыз элинин үмүтү, мүдөө-максаттары менен бир болушу үчүн тикелеринен тик турушту. Мына ушундай таалим-тарбиянын натыйжасында Манас бекем тарыхый эстутумга ээ болду. Анын аң-сезимине жана жан дүйнөсүнө байыркы түпкү атасы Каракандан тарта, андан берки доорлордогу, замандардагы, кечөөкү күндөрдөгү кыргыз элинин кайгы-кубанычтары, трагедиялары менен жеңиштери, салт-санаасы менен жоокердик баатырдык тарыхы, калк чыгаандарынын эрдиктери, ата-бабалардын ар-намысы, патриоттук нарк-дөөлөттөрү мөөр болуп басылып калды. Жаш Манас мына ошондой элдик тарбиянын аркасында өзүнүн ушул жарык дүйнөдө тили чыгып, адам болуп, өсүп-өнүп жашап жаткандыгы үчүн бир боор эл-жерине, ата-бабаларына милдеттүү экендигин, өз элинин тарыхы менен киндиги туташ экендигин, мындан ары карай ушул ак калпак кыргыздын татыктуу уландысы болуп жашоого тийиш экендигин аңдап туюнду.

Ушуга удаа жогорудагы кыргыз болгум келбейт, англичанин, немис, орус болгум келет деген бүгүнкү кыргыз жеткинчектеринин сөзүн эстейличи. Бул балдар кыргыз элинин эркиндиги, бактысы үчүн кылымдар бою күрөшүп келген Манас баштаган баатыр ата-бабаларынын, маселен, Бакайдын, Кошойдун, Чубактын, Сыргактын, Барсбектин, Жаңыл Мырзанын, Кубат бийдин, Жайыл баатырдын, Тайлак баатырдын, Курманжан датканын, Алымбек датканын, Абдыкерим Сыдыковдун, Жусуп Абдрахмановдун, көкүрөгүн дзотко тоскон Чолпонбай баатырдын, Исхак Раззаковдун жана башка Ата журтубузду сандаган чыгаан уул-кыздарынын атуулдук-патриоттук каармандыгын билбесе, өз калкынын тарыхына чоочун болсо, ага кан-жаны, жан дүйнөсү жуурулушпаса, албетте, чет элдик модалардын кулу болот. Мындай маңкурт жаштарда өз эл-журтунун тарыхы менен сыймыктануу сезими болбойт. Алар өйдөтөгү Көзкаман сыяктуу чоочун өрнөктөргө сыйынган, камгак сыяктуу тоголонгон макулуктардын кейпин кийет.

“Манастын” педагогикасы – бул балада тарыхый эстутумду тарбиялоо аркылуу улутту сактоонун педагогикасы. Саны аз калктарды ассимиляциялап жутуп коюуга жөндөмдүү бүгүнкү глобалдашуунун агрессивдүү чабуулдарынын шарттарында

“Манастын” бул улуу педагогикалык сабагын, же башкача айтканда, бабалардын бала тарбиялоо даанышмандыгын эске бекем түйүү жана пайдалануу жаш муундарыбызда улуттук иденттүүлүктү, этномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу үчүн аба менен суудай зарыл нерсе.

18. Манастын улуу санаркоосу жана бүгүнкү биз (Корутунду ордуна)

Манас ата алды жакты, келечекти ойлоп, санааркайт, эртеңки тагдыр жөнүндө толгонуп, убайым чегет:

Менин көзүм өткөндө
Кагылайын калайык
Эл эмине болот дейм?
Тукабадай кулпурган,
Жердеген пенде туйтунган
Жер эмине болот дейм?
Каз-өрдөгүн чуулаткан,
Көл эмине болот дейм?
Тагдырым жетип дүйнөдөн
Ажалым жетип окко учсам,
Кара жаак айбалта
Кайкалатпай ким аштайт,
Калып калса бул элди,
Капа кылбай ким баштайт?!
Долоно саптуу айбалта
Толгондурбай ким аштайт,
Тоорулуп кетсем дүйнөдөн
Аркамда калган бул элди
Тоздурбастан ким баштайт?!

Бул мекендин, эл-журттун кийинки тагдыры жөнүндөгү УЛУУ САНАА. Бул сөздөр Манастын улуу патриот экенин өзүнөн өзү даңазалап турат. Ата журт жөнүндөгү бул улуу санаа бүгүнкү эгемендүү Кыргызстандын ажолору үчүн улуу үлгү. Ажолор үчүн гана эмес, катардагы ар бир жаран үчүн өлбөс-өчпөс өрнөк-таалим. Президенттен тартып коомдун ар бир мүчөсүнө чейин өзүнүн Ата журту жөнүндө Манас атабыздай санааркап, тукабадай кулпурган жерим эмне болот, каз-өрдөгү чуулдаган көлүм эмне болот, мекенимдин келечеги кандай болот, мен жок болсом, калайык-

калкымды капа кылбай ким баштайт, мамлекетимдин айбалтасын ким аштайт?- деп жарандык санаага батып, тогуз толгонуп, эл-жеринин урматына кужүрмөн аракет-мээнет менен жашай билсе, өлкөбүздүн пайдубалы канчалык бекем болор эле да, алдыга карай Ата конушубуз канчалык арыштап өсөр эле.

Манас атабыздын өйдөдөгү атуулдук өмүр өрнөгү биз үчүн туу тутуп, ыйык таберик катары кармана турган, Ала-Тоонун чокусунда ак жылдыздай балбылдап күйүп, урпактарга нур чачып турган жогорку моралдык маяк. Тээ илгертен бери карай ата-бабаларыбыздын мына ушундай эл-жерге чексиз берилген Манастын духундагы патриоттук руху кыргызды, Ала-Тоону жоготпой сактап келген.

Мекендеш, сенин даркан Манас бабанын жолун жолдоп, салтын улап, Атажуртунду пир тутуп, анын алдындагы атуулдук милдетинди, жоопкерчилигинди жакшы туюп, эл-жерин үчүн берилип, ак кызмат өтөөрүңө ишенебиз. Ала-Тоо мекенибиз өзүнүн ар-намыстуу уул-кыздары менен күчтүү болмок. Бир боор мекениңдин азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы бардыгынан кымбат, бардыгынан жогору асылнарк. Манас атабыз дал ушул Атажурт эркиндиги үчүн кара башын сайып, өрт кечип, күрөшкө чыкканын жогоруда көрдүк. Журт эгемендүүлүгү жөнүндөгү улуу идеяны Манас ата сага мураска калтырган. Ошон үчүн Атажуртундун боштондугун, Ала-Тоондун азаттыгын, элиндин эркиндигин, республиканын эгемендүүлүгүн көздүн карегиндей сактоо сенин эң биринчи атуулдук милдетин, азаматтык парзың.

Мобуну эске түйүп коёлу. «Жаман айтпай, жакшы жок» - дейт эмеспи кыргызда. Көрүп турабыз, Арстанбек айткандай, жер үстү чайпалып, замана устаранын мизинде оодаралып турат го. «Түндөр жаман кырсык салып кетпесин, токтой турчу жол карайын Атажурт» - деп бекеринен Алыкул тынчсызданган эместир. Оомалуу-төкмөлүү дүйнөдө кокус кандайдыр бир кара ниет каардуу кара күч жаңыдан ээ болгон эгемендүүлүгүбүзгө көз артып, ач тырмагын салса күнүбүз кандай болот? Кандайдыр капыстан буюктурган катуу бороон келип, кереге-уугубузду кыйратып кетпесине ким кепил боло алат, бу опурталдуу заманда. Ушундай сарсаналуу тынчы жок ойлордон улам, кайрадан жанагы улуу рух мурасыбыздагы акылман Кошойдун Манаска айтып турган төмөнкү кеңеши аргасыздан эске түшөт:

«Кенен ойло башынан,

Кебелбес болсун казынаң,

Калың бороон, катуу күн,
Кулунум, канчалык өтөр башыңан,
Кыр-кырда кыргыз элине,
Кызыккан жандар дагы бар.
Кылчайбай канды агызар,
Кызыталактын баары бар.
Элинди түгөл башкарып,
Өз алдыңча болгондо,
Сени таштап койбос жеп-жеке.
Суроодон угар дайынды,
Күтүнбөстөн сен жатсаң
Бир күнү чабар айлыңды.
Ошого моюн бербеске,
Ок өтпөгөн тон камда,
Ок жетпеген ат камда.

Кошойдун Манаска айткан бул кеңеши кудум бүгүн бизге карата айтылып жаткандай. Калк кызыкчылыгын кайтарган стратегиялык акылман акыл-эстен чыккан бул кеңештин мааниси эч качан эскирбейт дегибиз бар. Бүгүн да, эртең да кыргыз үчүн айрыкча актуалдуу мазмуну бар, терең ойлуу мекенчил насаат.

Ушул насааттын ыңгайынан Караганда да жаш мамлекетибиздин эгемендүүлүгүнүн боосунун бекем болушу үчүн эки эселеп, жүз эселеп камкордук көрүүнүн зарылдыгы бар. Ар кандай бороондорго туруштук берүү үчүн АТАЖУРТ - БОЗ ҮЙҮБҮЗДҮН БООСУН илгерки Манас атабыз өндөнүп, көшөрүп бекем кармоого тийишпиз. Эгер биз Мекенибизди Манас атабызча чындап сүйсөк, Мекенибиз деп Манасча жалындап күйсөк, Ала-Тоонун азаттыгынан ажыраганча туулбай туна чөгөлү, тирүү жүрбөй өлөлү деп, башты канжыгага байлап койсок, илим-билимге канык жана күн-түн тынбаган өжөр, мээнеткеч боло билсек, анда Атажуртубуздун “ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты”, бузуп өтө алгыс чеби болгону ошол.

Улуттук кайра жаралуу деген нерсе, биздин оюбузча, турмуштун, тарыхтын элегинен өткөн улуттун илгерки көөнөрбөс асылнарктарын, бир сөз менен айтканда, Манас рухун кайрадан жандандырып, актуалдаштырып алдыңкы планга алып чыгып, анын жардамы менен кыргыз инсанынын, кыргыз мамлекетинин рухий-нравалык негиздерин чыңдоо, бекемдөө деген сөз.

МЕТОДИКАЛЫК БӨЛҮМ

МАНАС РУХУН МУУНДАРДЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮСҮН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИ

Таалим-тарбия маселеси стратегиялык маселе катары ар дайым биздин көңүлүбүздүн чордонунда турушу зарыл. Анткени тарбия адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын, улуттун лидерлеринин улуу ишмердигин муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы. Коомдогу өтмө-катыштык жол-жобосун жүзөгө ашырып турган улуу феномен-тарбия механизми аркылуу гана коом- коом катары сакталып турат жана келечекке карай илгерилеп өнүгөт.

Манастын образынын пропагандалоо, үгүттөө, насыяттоо боюнча төмөндөгүдөй таалим-тарбия иштерин жүргүзүү, жүзөгө ашыруу зарыл.

1. «Манас» эпосу жөнүндөгү мыйзамга ылайык улуу «Манас» үчилтигинин билим-тарбия системасынан милдеттүү жана туруктуу түрдө орун алышын мамлекеттик деңгээлде камсыздоо.
2. Манас баатырдын «Манас» эпосундагы образын, анын акылмандыгын, баатырдыгын, мекенчилдигин, гумандуу руханияттын, этикасын республикалык жана жергиликтүү радио, телекөрсөтүү, газета, журналдар аркылуу калайык-калкка кеңири пропагандалоо.
3. Манастын образына «Кыргыз адабияты», «Манастануу» боюнча окуу китептеринен, окуу куралдарынан кенен орун берүү.
4. Манастын образын жогорку окуу жайларындагы, колледждердеги, атайын орто окуу жайларындагы «Манас» боюнча экзамендердин, зачеттордун, тесттик сынактардын суроолоруна киргизүү.
5. Эл арасында, класстарда жана аудиторияларда Бакайдын образын, анын рух дөөлөттөрүн талдаган, чечмелеген лекцияларды практикалоо, уюштуруу.
6. Манастын «Манас» эпосундагы атуулдук-патриоттук көп кырдуу улуу ишмердигин мектептердеги класстык тарбия сааттарынын тематикасына киргизүү жана терең үйрөтүү.
7. Манастын образы боюнча дилбаяндарды, эсселерди жазуу, тегерек үстөлдөрдү, образды бүгүнкү күндүн

проблемаларына байланыштырып тапкору, дискуссияларды өткөрүү, мыкты дилбаяндардын мелдешин уюштуруу.

8. Манастын жети осуятты боюнча маектерди жүргүзүү, анын ар бир жаш адамдын беш колдой билишине жетишүү, жети осуятты көрүнүктүү жерлерге илүү.

9. «Манас» эпосундагы Манастын образы боюнча викториналарды, конкурстарды өткөрүү.

10. «Манас» эпосундагы Манастын образына байланышкан сюжеттик окуялар боюнча манас айтуу.

11. Манас баатырга байланышка сюжеттик окуяларды инценировкалоо, сахналаштыруу.

12. Манастын ысымына байланышкан тарыхый-географиялык жерлерге саякат жасоо.

13. «Манас» эпосундагы Манаска берилген мүнөздөмөлөрдү жатка билүү.

14. Республиканын бардык китепканаларын, анын ичинде үй-бүлө китепканаларын Манас баатыр жөнүндөгү китептер менен жабдуу.

15. Манастын баатырдык эрдиктери жөнүндө мультфильмдерди тартып, балдарга көргөзүү.

16. Манас тууралуу көркөм фильм тартуу.

17. Манастын художниктер тарткан көркөм сүрөттөрүн репродукциялап, көп нуска менен чыгарып, мектептерге таратуу, мекемелерге илүү.

18. Мектептерде Манас кабинеттерин уюштуруу.

19. Окуучулардын «Манас», «Семетей», «Сейтек» аттуу өзүн-өзү башкаруу органдарын түзүү.

Мына ушундай такай жүргүзүлүүчү таалим-тарбия ишмердиктери, методдор, түркүн жолдор, иш - чаралар менен биз Манас баатырдын руханиятын калайык-калкка, өсүп келе жаткан муундарга жеткире алабыз. Замандаштарыбыз, педагогдор, тарбиячылар бул иш-чараларды өздөрүнүн чыгармачылык сунуштары менен дагы толуктайт деген ойдобуз.

Көкүрөк - көөдөнүндө Манас рухун алып жүргөн жарандарды, жан дүйнөсү Манастын руханияты менен нурданган атуулдарды калыптандыруу-таалим - тарбиябыздын максаты болуп калууга тийиш.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	5
Айкөл Манастын руханий, адептик-ыймандык жана патриоттук улуу өрнөктөрү – Ата журтубуздун асыл кенчи жана тиреги.....	10
1. Манастын шердиги.....	10
2. Манастын сыйынган улуу идеясы.....	12
3. Манастын адеп-ахлагынын асылдыгы – сөзү менен ишинин биримдигинде.....	14
4. Манастын айкөлдүгү.....	17
5. Манастын көкөлөтүп көтөргөн туусу – достук!.....	21
6. Ата журт кызыкчылыгын кайтарган Ажо.....	24
7. Манас Ажонун күчтүү командасы.....	26
8. Өз очок-коломтондон бакыт табуу жөнүндөгү осуят.....	29
9. Манастын ар-намыстуулугу.....	30
10. Манастын боорукерлиги, кечиримдүүлүгү жана эл менен болгон биримдиги.....	32
11. Манастын кенендиги.....	35
12. Баатырдын кемчилигин моюнга ала билгендиги жана сынчылдыгы.....	36
13. Манастын сабаттуулугу.....	38
14. Манастын пендечилиги.....	41
15. Манастын ыймандуулугу.....	41
16. Манастын керээзинин сыры	45
17. Манас руху маңкүртчулукка жана “жүз жигитке” каршы.....	48
18. Манастын улуу санаркоосу жана бүгүнкү биз (Корутунду ордуна).....	52
Методикалык бөлүм.....	55

Байгазиев Советбек

**УЛУУ МАНАС БААТЫР– УРПАКТАРДЫН
ПАТРИОТТУК ИДЕАЛЫ**

Басууга 11.01.2016 кол коюлду
Форматы 60x84 1/16, Көлөмү 3,5 б.т.
Нускасы 500 экз.
«AS Print» басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.